
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

स प्रसङ्गउपोद्घात हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते॥१॥

Accession No:- M915
Title:- मणि दिधितीसार
Subject:- न्याय
Author:- भवानन्द कृत
पत्र:- ९५ अपूर्ण

(२)

भ०

केवलस्येत्यर्थः । विचित्रसहकारिरहि-
तस्येति यावत् २

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ नमस्कृत्य गुरून् सारं निष्कृष्य मणिदीधितेः ॥ श्री [illegible] भवानन्दसिद्धान्तवागीशेन प्रकाश्यते ॥१॥
ॐ नमः इति । परमात्मने सर्वोत्कृष्टात्मने नमः । उत्कर्षश्च जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्तृत्वम् । एकरूपस्य कथं सृष्ट्यादिविचित्रकार्यका-
रित्वं तत्र हेतुमाह । ॐ इति । अखिलविद्भिः शिवात्मक इत्यर्थः । ॐकारघटकैरकारोकारमकारैर्ब्रह्मादीनां प्रतिपादनात् । तस्य च नमस्का-
र्यताप्रयोजकं रूपान्तरं दर्शयति । सर्वेति । सर्वभूतानि सर्वप्राणिनः विष्टभ्यान्तर्यामितया स्वस्वकार्ये नियोज्य परितिष्ठते । अन्तर्यामिणो
भगवतः प्रेरणयैव सर्वप्राणिनां स्वस्वकार्ये प्रवृत्तिरिति भावः । विष्टम्भश्च धारणानुकूलः संयोगविशेषः । भूतपदं मूर्तपरम् । अन्तर-
य विश्वव्यापी विश्वशक्तिः पिनाकी इत्यत्र विश्वशब्दो यावन्मूर्तवचन इत्याचार्याः । अपि च ईश्वरसंयोगस्यैव ब्रह्माण्डादिपतन-
प्रतिबन्धकत्वात् । अत एव द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः इति श्रुतिरपि भगवत्संयोगस्य धारणत्वमाहेत्यपि वदन्ति । यत्तु आका-
शान्नेश्वरादतिरिच्यत इति मतानुसारेणेदमिति । तन्न । ईश्वरस्येवाकाशस्यापि भूतपदवाच्यत्वेन तत्रैव तत्प्रतियोगिकसंयो-
गाभावात् । अखण्डो नित्यो आनन्दबोधो यस्य तस्मै इत्यर्थः । नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिरन्तरपि ब्रह्मस्वरूपावधा-
रणपरा । आनन्दविशिष्टस्य नित्यत्वं प्रतिपादयन्ती विशेषणस्यानन्दस्यापि नित्यत्वं प्रतिपादयति । तथा च श्रुतिबलात् सिद्ध-
नित्यसुखे सुखत्वाजातिरेव पुण्यजन्यतावच्छेदकं कल्प्यत इत्याशयः । अखण्डो दुःखासंभिन्न आनन्दो यस्मादेवं भूत उपास-
ना समक्षः बोधो यस्येत्यर्थः । यस्येति इष्टयो विषयता · दृग्यया अप्रतिहते क्षाय । ननु संगतिप्रदर्शनानुमाननिरूपणप्रतिज्ञा

कल्वेन २ स्वनिष्ठसुखदुःखाभावगोचरे इच्छाया इत्यर्थः ।

विभुनिष्ठसंयोगबोधकपदसम-
भिव्याहृतपदेन विभोरसंग्राह्य-
त्वादेव ५

श्रीरामाय नमः

१

योऽप्रयोजकाभावः सङ्गताभिधानस्यैवोन्मत्तप्रलपितत्वादिशङ्कानिरासप्रयोजकत्वादत आह॰ पूर्वापरेति॰ सङ्गतिप्रदर्श
नस्य फलमेकवाक्यताप्रतिपत्तिः॰ अनुमाननिरूपणप्रतिज्ञा पाकसंशिष्या रणं सावधानत्वमित्यर्थः। यत्प्रयोजनवत्त्वामव
गम्य पूर्वग्रन्थे प्रवृत्तानां तदेकवाक्यताज्ञानेनैवोत्तरग्रन्थेपि तत्प्रयोजनवत्ताज्ञानेन प्रवृत्तिसंभवादिति भावः। तत्र गौर्थ
त्यादेकैकवाक्यसाकाङ्क्षत्वं चेद्विभागेस्यादिति जेमिनिसूत्रम्॰ अत्रार्थैक्यादेतावन्मात्रे भग्नोवाविभजत्तु पृथावोविभजत्तुइत्य
नयोर्विभागरूपार्थैक्यादिति व्याप्तिः अतः साकाङ्क्षेति॰ विभागे विच्छिद्यपाठे श्रोतुर्यदि परस्परार्थान्वयविषयिण्याका
ङ्क्षा भवति यथा घटमानयेत्यत्र घटमित्युक्ते आनय पश्य वेत्याकाङ्क्षा। एवमानयेत्येतावदुक्ते घटं पटं वेति श्रोतुरा
काङ्क्षा भग्नोवाविभजत्तुरस्यविच्छिद्यपाठे नैवमाकाङ्क्षेति तद्व्युदासः। तावन्मात्रे चस्योनत्तोसदनेरूपणे प्रिय
तस्यधारपासुशेवं कल्पयामितस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः इत्यत्र कल्पयामी सन्त्रः सद
नार्थको मन्त्रः। तस्मिन्सीदेत्यादिपरः सादनार्थक एतयोश्च विभागे साकाङ्क्षत्वमस्ति कल्पयामीत्यत्र तस्य विच्छेदे तस्मि
न् कस्मिन्निति साकाङ्क्षा भवति॰ अतोर्थैक्यादिति॰ तत्र सदनसादनयोरर्थयोर्भेदादिति भावः। अर्थैक्यं च नवाक्या
र्थैक्यं प्रतिपन्नं रणं वाक्यार्थानां भेदात् किं तु तात्पर्यविषयैक्यं प्रकृते च प्रमाणतत्वविवेचनमेव चतुर्णां ग्रन्थानां
तात्पर्यविषयः करणकथनानंतरं कार्यस्य कथने किमस्य कार्यमिति साकाङ्क्षा चेति॰ न च विभिन्नतात्पर्यकेष्वपि प्रस

त्यक्षादिचतुष्टयधर्मिकप्रमाणत्वप्रभेदपरिच्छेद एवेत्यर्थः २

सि.टी.भू.

यद्यदुपजीवकं तत्तन्निरूपणानंतरं निरूप्यमिति व्याप्तौ व्यभिचाराभाव माहेत्यर्थः २ निरूपणक्रमनियामकत्वेन फलयोः स्वरूपयोश्च संगतेराकांक्षितत्वादेव ५

संगतिः १ भि २ प्रमितिप्रमाणयोरेव ४ त ५

त्यादिसत्वान्न सङ्गतिरीदृशेकवाक्यतार्थं प्रतिरूपंतये कवाक्यताप्रतिपत्तिरिति वाच्यम्॰ एकवाक्यताप्रतिपन्नयोरेव सङ्गतिव्यवहारेण संगतिलक्षणेपि एकवाक्यताया अनुप्रवेशात् भिन्नतात्पर्यकेसङ्गत्यभावादिति। अकारान्तप्रत्यक्षपदस्य सत्वात् प्रत्यक्षेतिपाठनिर्देशोनुचित इत्याशयेनाह॰ प्रत्यक्षावितीति। प्रत्यक्षप्रमित्यनंतरं अनुमितिनिरूपणे प्रत्यक्षप्रमाणनंतरंचानुमाननिरूपणे सङ्गतेराकांक्षितत्वादुभयत्रैवतत्प्रदर्शनपरत्वं मूलस्याह॰ अत्रोपजीव्योपजीवकभावइति। अत्रप्रत्यक्षानुमानयोः अत एव फलयोरेवादौ निरूपणात् फलेइति प्रथमेनुपयुक्तम्। केचित्तु स्वरूपयोः फलयोश्च कार्यकारणभावोपि स्वरूपयोः सङ्गतिः जिज्ञासोपयोगित्वादित्याहुः। उपजीवकत्वेसंगतिः सा चानंतराभिधानव्याप्या अत एवोपजीवकत्वादनंतरं निरूप्यत इत्युक्तमिति प्राचांमतमनुसृत्याह॰ प्रत्यक्षफलस्येति। अनुमित्यनुव्यवसायादेरित्यादिना अनुमित्यात्मकविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधर्मिस्तकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षग्रहणम्॰ नसर्वेति। अयेथ इति प्रत्यक्षेव्यभिचारादित्यर्थः। तथा अनुमित्युपजीविकानुपत्तातीन्द्रियमेवपक्षादिपथापरमाणुः आकाशसंयोगी गुरुत्वादित्यादौ तत्र व्याप्तिज्ञानस्यापि अनुमितिरूपत्वात्तज्जन्यानुमितौ न प्रत्यक्षोपजीवकत्वमत आह॰ अनुमितयस्त्विति॰ तत्रापि पतान प्रत्यक्षस्य गुरुत्वानुमितिद्वाराउपजीव्यत्वादित्याह॰ परंपरयावेति॰ ननुयेलिंचिनैतौ ननिष्ठमुपजीवकत्वमपिसङ्गतिरेव

संगतेः अनंतराभिधानव्याप्तत्वोदेव ८ प्रत्यक्षत्वा स्वरूपयोः कार्यकारणभावः किं प्रत्यक्षकार्यमितिजिज्ञासायामुपयु क्तः। फलयोः कार्यकारणभावस्तु किं प्रत्यक्षफलोपजीवकप मितिजिज्ञासायामुपयुक्त इतिभावः॰

अस्वरसवीजं फलयोः कार्यकारणभावस्याप्युक्तरीत्या साक्षादेवोपयोगस्यं भवेपरंपरयोपयोगवर्णनानौचित्यमेव ७

श्रीरामायनमः

ज्ञानसाध्यापार्गहाविष्टसाधनता॥

कं१३ ना

तया चाविनिगमे रस्यत आह· पुरस्कृतत्वेति अनंतराभिधानप्रयोजकतया मुनिना आदृत इत्यर्थः। अथमनुमितित्वरू
पप्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्ननिष्ठः उपजीवकतोत्कर्षः उपजीव्योपजीवकतापरंपरयाऽपजीवकत्वस्यापि संगति
त्वेप्रत्यक्षफलत्वावच्छेदेनापि तदस्ति साशंकते यद्यपीति। अदृष्टजननीम्· अदृष्टप्रयोजकताम्· कार्यमात्रं प्रति
अदृष्टहेतुः अदृष्टं च पापादि प्रवृत्त्यधीनं प्रवृत्तिश्चेष्टसाधनताज्ञाने च वेदात्· तत्र च शक्तिग्रहः कारणं तच्च वेदप
दं अत्र शक्तेरवसंतरे विनार्हेत्यप्रयुज्यमानत्वात् इत्यनुमितिरूपमिति शब्दानुमितेः प्रत्यक्षप्रसंप्रयोज
कत्वम्· समयः शक्तिः। शक्तिग्रहापेक्षया अव्यवधानेनोपजीव्यामनुमितिं दर्शयति· मत्वे नियतेति·पा
णमत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना असत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वादित्येवंरूपेत्यर्थः। आदिनामदिष्टसाधनता
नुमितिसंगतिः रहः। न त्वनुमितेरनुमितित्वरूपप्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकतानुप्रत्य
क्षप्रमितित्वावच्छेदेनानुमितेरुपजीवकत्वं ईश्वरप्रत्यक्षे अभावादत आह· ईश्वरप्रत्यक्षेति· तथा च फलयोर्नि
रूपणे फलतावच्छेदकावच्छेदेन उपजीवकत्वमेव पुरस्कर्तुमुचितम्· तत्र प्रकृतेऽस्त्येवेत्यर्थः। न च निरूप्यतावच्छे
दकावच्छेदेनोपजीवकत्वमेव पुरस्कर्तुमुचितं निरूप्यतावच्छेदकं तु प्रत्यक्षत्वमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमिति
वाच्यम्· इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादिना निरूपित[illegible] प्रत्यक्षत्वस्य ईश्वरप्रत्यक्षासाधारण्यादिति· इद

ल२

5

शि. टी. अ.　　　　　　　　　　रा० ७　　　　　　कार्यमात्रजनकादृष्टस्योपादानप्रत्यक्षजनकतयाऽन्यादिप्रत्यक्षधीमेवत्यादितिभावः। ४

द्वारकम्। दृष्ट[illegible]द्वारकम्। अदृष्टाद्वारकमितियावत्। तेनादृष्टद्वारकस्यापि दृष्टप्रत्यक्षादिद्वारकत्वे पि न क्षतिः। इह। अ
नुमितौ। तथात्वम्। उपजीवकत्वम्। इतरस्या। दृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य अविनिगम्यत्वात्। विनिगमनाया अविषयत्वात्।
एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्हि विनिगमना। अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य चोभयसाधारणत्वात्। नेतरमात्रनिष्ठं संप्रत्य
क्षफले अदृष्टद्वारकानुमित्युपजीवकत्ववत्। अनुमानफलेप्यदृष्टद्वारकोपादानप्रत्यक्षोपजीवकत्वस्य [illegible] सं
[illegible] त्वादित्यर्थः। स्वरूपतः उपजीवकतो विरहेणेति। सर्वं चेति। इन्द्रियापेक्षेति। अनुमित्यात्मकव्याप्तिज्ञानेपि प
यध रंपरयेन्द्रियस्यापेक्षणीयत्वमस्त्येवेतिभावः। वस्तुतस्तु सर्वं च मनोलक्षणेन्द्रियजन्यत्वमस्त्येवेतिभावः। ननु व्या
प्तिज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणत्वं तथा च परमते ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानेन नकिंचिदपेक्षो सिद्धिकमत आह। अनुमितीमिति।
अनुमितिं भावयतः। उपादानप्रत्यक्षाविषयोत्पादयतः। न लोकरणेतेति। अनुमितिफलोपहितकरणतानिर्वाहकप्र
त्यासत्तिश्च विशेषणज्ञानेन स्वजन्यपरामर्शः सर्वत्र करणस्य व्यापारसंबंधेन फलोपधायकत्वात् विशेष
णज्ञानत्वेन जनतीयो च सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिः अत ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानं नास्मदादिपरामर्शसंबंधेन फ
लोपहितं तथा च मादृशस्वजन्यपरामर्शोत्पत्तिप्रत्यासत्तिविरहेण ईश्वरज्ञानस्यानतत्वात् अनुमितिकरणताशून्यत्वा
दनितस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभावापत्तेः जन्यव्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणतावाच्येत्याशयः। एतेनाप्रत्यास
न्नस्यैव्यपरस्य स्वदण्डादेः करणत्वात् प्रत्यासत्त्यभावेन कारणत्वाभावसाधक इति प्रयुक्तम्। सामान्यतो नभिधानात्। श्रीरामाय नमः
　　　२

कृ ४　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　नद्यपाठेननर

पत्तु ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानमपि स्वजन्यव्यापारसम्बन्धेनानुमितिफलोपहितं भवत्येव कार्यमात्रोपधायकस्य तस्य फ
लानुकूलव्यापारात्मकपरामर्शप्रतिउपधायकत्वादिति । तन्न । एवं सति व्यधिकरणव्याप्तिज्ञानस्य कालोपाधिवि
धयापरामर्शोपधायकत्वेन स्वव्यधिकरणानुमितिफलोपहितकरणत्वप्रसङ्गेन विशेषणज्ञानत्वेन स्वज
न्यपरामर्शस्येव तस्य स्वासत्तिरपाईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिफलोपहितकरणत्वस्यासंभवात् ।

विषयितासंबंधेन ५

न चैवं न केनापि संबन्धेन फलोपहितत्वे निरस्येतिव्याप्तेरवाधएवेति वाच्यम् । स्वरूपयोग्यताघटक
संबन्धेन फलोपधानस्यैव व्याप्तौ निवेशात् । अन्यथा कपालादेर्द्रव्यत्वेनरूपेण घटजनकत्वेप्याकाशादेः
संयोगादिसंबंधेन घटघटात्मकफलसंबंधसंभवात् । एतद्व्यानुपादानस्यैव निष्प्रयोजनकत्वापा
तात् । फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणं तादृशमनुमितिकरणं च परामर्शः । तस्य करणता
यां वैप्रत्यासत्तिः फलोपहितकरणमेवाभिरूप्यम् । अतएव वक्ष्यति फलोपहितस्यैव लक्ष्य
त्वमेवेति । तथा चईश्वरज्ञानस्य फलसामानाधिकरण्यविरहेण तादृशफलोपहितकरणत्वा
भावादित्यर्थः । इति कश्चित् । अनुमितिकरणत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थाप्य प्र
त्यक्षकरणत्वावच्छेदेनानुमानोपजीवकत्वस्य व्यतिरेकमाह । सर्वं पुनरिति । ननु व्याप्तिज्ञानत्वे

नैवानुमितिकरणत्वम् । अनित्य इव नित्येऽपि अदृष्टादिरूपसहकारिविरहेण फलव्यतिरेकसंभवात् । नित्यस्येति व्याप्तेरप्रयोजकत्वा
दत आह । दृष्टद्वारेति । तथा च करणतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन स्वजनकादृष्टाजनकेन्द्रियजन्यत्वमेवानुमाने आनं
तर्याभिधाननियामकमिति भावः । इन्द्रियत्वसामानाधिकरण्येन स्व[illegible]जनकादृष्टाजनकानुमानजन्यत्वं नास्तीत्यत आह ।
न चोत्पत्तिमदपीति । अपिना करणतावच्छेदकावच्छेदेनेति सूचितम् । न च यत्र चक्षुर्घर्षणेन पूर्वचक्षुर्नाशानंतरं
चक्षुरंतरोत्पादः तत्र घर्षणजनक[illegible]प्रतिज्ञानस्य दृष्टद्वारकस्य कृतिसाध्यतानुमानस्योपजीवकमे
व चक्षुरंतरं एवमौषधपानानंतरं प्रकृष्टचक्षुरुत्पादेपीति वाच्यम् । तत्र घर्षणजनकानुमानस्य औषधपान
जनकानुमानस्य च प्रयोजकत्वेन जनकत्वाभावादिति । न चैवमदृष्टद्वारकं व्यर्थम् । अदृष्टद्वारकानुमान
स्येन्द्रियाजनकत्वादिति वाच्यम् । ईश्वरज्ञानस्याप्येतत्कस्यानुमितिकरणतया तद्वारणायैव तदुपादानादि
ति । अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्योभयत्रापि सत्वान्न विनिगमकत्वमिति भावः । न नियमइति । तथा चोपजी
वकत्वादिति हेतुपंचम्यनुपपन्नेति भावः । उचितक्रमार्थं निरूपयतीति । यथा त्वे वानुमिति[illegible]णानंतरं त
त्करणनिरूपणमिति भावः । तद्व्याने मन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वं पंचम्यर्थो न तु ज्ञानज्ञाप्यत्वमित्याशये
नाह । किंचातइति । तादृशनियमाभावे किमनिष्टमित्यर्थः । ननु अनंतराभिधानेऽव्याप्यत्वे नास्य स
ङ्गतित्वमनुपपन्नं अनंतराभिधानव्याप्यत्वस्यैव तद्घटकत्वादत आह । नहीति । सङ्गतिलक्षणघटी

श्रीरामाय नमः

निरूप ४

तोचने नूनस्यानंतराभिधानाव्याप्यत्वं दर्शयितुं तल्लक्षणमाह। आनंतर्येति। आनंतर्याभिधानप्रयोजिका या जिज्ञासा
तज्जनकप्रश्नज्ञानं तद्विषयइत्यर्थः। जिज्ञासाजनकज्ञानविषयप्रश्नादावतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजकांतम्। प्रत्यक्ष
स्य कारणताज्ञाने कारणस्य कार्यभावश्यकत्वमिति क्रमेण कार्यस्वरूपेण कार्यसामान्यज्ञानं ततः सामान्यधर्म
प्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात् किमस्य कार्यमित्याकारिका शिष्यजिज्ञासा ततः
शिष्यस्य किमस्य कार्यमिति शब्दप्रयोगः ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञाने गुरोरुक्तत इष्टसाधनताज्ञाने नानंतराभिधा
नामतिक्रमेण जिज्ञासायो अनंतराभिधानप्रयोजकत्वम्। न च ज्ञानगोचरेच्छा जिज्ञासा तत्र च ज्ञाने इष्टसाधन
ताज्ञानं हेतुरिति तद्विषये इष्टसाधनत्वेति व्याप्तिरिति वाच्यम्। तादृशजिज्ञासाप्रतिसमानविशेष्यकत्वप्रत्या
सत्त्यनवच्छिन्नाया जनकतातदवच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वं तेन तस्योक्तत्वात्। इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां स
मानविशेष्यकत्वं प्रत्यासत्तिः ननु कार्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेन कार्यतावांतरधर्मप्रकारकजिज्ञासात्वावच्छिन्ने प्रतिहे
तुतायां कार्यत्वेन वस्तुग्रस्याघटज्ञानेपि कार्यतावांतरधर्मप्रकारकज्ञानस्य एवेच्छोदयात् अवच्छेदकत्वं च तस्य पर्याप्त्य
धिकरणत्वं तेन कार्यत्वघटैकैकदेशनिरासः एतल्लाभाय चार्थपदम्। पत्प्रकारके सन्निधानाज्ञानकार्यपदोध
मिति अतिव्याप्तिरिति। प्रयुक्तादृशजिज्ञासात्वव्याप्यधर्माऽवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतायां पत्प्रका

व्याप्यभावनिरासः २

शिष्यीयप्रश्न... साधनताज्ञानेन ... इति ... ५

अवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वम् ३

श्री... [illegible]

रकज्ञानत्वं अवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थः। उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रत्येव इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादुपायेच्छात्वस्य
घटेच्छादिसाधारणेन तादृशजिज्ञासात्वे व्याप्यत्वाभावात्। तन्न। कार्यत्वावान्तरधर्मप्रकारकजिज्ञासात्वादी
नां आनन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासात्वाव्याप्यत्वात्। तादृशकार्यकारणभावकल्पनाप्रकृते लक्षणागम
नासंभवात्। तथा च ज्ञि(?)त्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतायां च तथा ज्ञि(?)त्वस्यैवावच्छेदकतया कार्यत्वप्र
कारकज्ञानत्वस्यानवच्छेदकत्वात्। पक्षेष्टसाधनत्वे कार्यकारणभावकल्पनया संगतिरेवेति तत्रातिव्या
प्तिर्न दोषायेति तन्तुच्छम्(?)। प्रत्यक्षानुमानयोः कार्यकारणभावो हि तयोः सङ्गतिः न त्विष्टसाधनत्वम्।
तथा च पदेनन्तरं पदाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो यः स तयोः सङ्गतिरित्येवं रूपेण
प्रत्यक्षानुमानसङ्गतिलक्षणे इष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तेरपरिहारात्। यद्धर्मव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञाने
ष्टसाधनताज्ञानमानन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकं स धर्मः सङ्गतिः। अत एव सामान्य
धर्मप्रकारकज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण(?) विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासां प्रति जनकत्वाभावेपि न क्षतिः। न वाऽ
व्यसाधनत्वेऽतिव्याप्तिरिति केचित्। अन्ये वदन्ति। [illegible] अभिधानानन्तरं घटत्वसामान्यज्ञानाद्
[illegible] इति जिज्ञासायां [illegible] अभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषये
धर्मत्वेऽतिव्याप्तिः एवमाधारत्वज्ञानानन्तरं माधेयत्वसामान्यज्ञानात् किमस्याधेयमिति जिज्ञासायां

श्रीरामायनमः

चिंतायंदंडदं जिज्ञासोर्भावे स्मित्यन्येन चिंतनीयपरम् २ द्वितीयपक्षे नोपस्थापकं विना १ चि३

विनैतिनदुपस्थापकं ५ घटकत्वावच्छेदकधर्मवत्वम् ३

आधेयस्यानंतराभिधानादाधेयत्वादायपीति । अत्र स्मृते हेतुघटोस्तीत्यादौ घटत्वादिकं संगतिरेव उपोद्घातमध्ये निवेशात् । तथाहि । चिंतां प्रकृतसिध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः इत्यनेन प्रकृतसिध्यनुकूलचिंताजनकत्वाद्धि न्नप्रकृतानुकूलत्वमुपोद्घातः । प्रकृतं चात्र तत्र विशिष्टोपादेयम् । अनुकूलत्वं च कृतधीघटकत्वं चिंतनीयप्रकारत्वमित्यादिक्रमेणावबोध्यम् । घटकत्वं यथा । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमित्यत्र आद्यव्याप्तेरुपस्य व्याप्तिपदवाच्यत्वेन ज्ञाने का व्याप्तिरित्याकारिकायां जिज्ञासायां व्याप्तिनिरूपणम् । एवं द्विपास्मन्निरुद्धे पर्वतीयपक्षे व्याप्तिविशिष्टत्वधीर्ननु दुपस्थापकत्वं किमित्याकांक्षायां सामान्यलक्षणनिरूपणम् । एवं विशिष्टज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे किं तत्पकमित्याकांक्षायां परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वव्यवस्थापनमिति तत्रोपोद्घातपदप्रयोगः । प्रकृते ज्ञातघटपदार्थस्य घटोस्तीत्यतो घटपदवाच्यत्वेन ज्ञाने को घटपदवाच्य इति जिज्ञासायां कंबुग्रीवादिमान् घट इत्यादिक्रमेण निरूपणे प्रकृतघटास्तित्वसिध्यनुकूलचिंताजनकस्य घटास्तित्वस्य घटे [illegible]तेनोपोद्घातत्वसंभवात् । एवमाधेयत्वादिकमपि प्रसंगमध्ये निवेशयते । आधारप्रसंगेनस्मृतस्याधेयस्यानुपेक्षणीयत्वज्ञानेन जि

अत्र प्रकृतं व्याप्तिपदवाच्यास्तित्वं ४

ज्ञापकत्वं ज्ञानसंपादकत्वं तत्वेन किंचिद्घटकोपस्थापकत्वेन्या प्तिविशिष्टप्रमाणसहकारित्वप्रा माण्यमाह । एवं सिद्धिप्रेति द्वितीयमाह । एवं विशिष्टेति ५

न३४

अनुमितिहेतुत्वसाधकप्रमाणसहकारितावादिनेकं निरूपणमित्यर्थः ४

घटकत्वं [illegible] त्वे २

शि॰ टी॰ म॰

१

शिष्ये॰ ए॰ ४

उपेक्षा लीयाला चतुरो दिसादिः ४

श्रोतुरेवस्मृतिः अनुपेक्षातौ च कुरित्यपि पाठः ५

उपेक्षानर्हत्वावच्छेदकधर्मवत्वेनेव २

ता सोदयात्. के चितु घटोत्रीत्यादौ घटपदवाच्यत्वं आपेयत्वादिके यत्र सङ्गः एव. अनुपेक्षणीयत्वं हि उपेक्षानर्हता
वच्छेदकधर्मवत्वम्. स च धर्मो घटपदवाच्यत्वाप्येयत्वादिः। निरुक्तरूपेणैवानुगमनान्नापि व्यभिचारः॥ तत्रस्मृ
तिकालावच्छेदेनोपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः॥ अत्र स्मृतिकालावच्छेदः स्वरूपसम्बन्धतरांशः ज्ञातोपयोगी. स्मृतिरनुपे
क्षणीयता नाभिधातुरेव. स्वयं स्मृतायां जिज्ञासानुदयात्स्वीयानुपेक्षणीयत्वं तानस्य जिज्ञासाजनकत्वा
भावात्. केचितु. श्रोतुरेव स्मृतिरनुपेक्षणीयता च. अस्मिन्नष्टे यत्किञ्चिदुपेक्षानर्हत्वव्यतीतिसंभवः श्रो
तुर्जिज्ञासोदयादित्याहुः॥ एवं प्रकृतसिध्यनुकूलचिन्ताकालावच्छेदेन प्रकृतानुकूलत्व [illegible] ततः चिंता
चवर्तुर्मीला. अत्रापि तादृशकालावच्छेदः स्वरूपसम्बन्धोपेक्षातपदनियामकइतरांशः ज्ञातोपयोगी. एवं
प्रतिबन्धकीभूता शिष्यजिज्ञासानिवर्तकोऽवश्यवक्तव्यत्वमवसरः॥ अत्रापि निवर्त्यांशः स्वरूपसम्बन्धा
न्तरांश एव ज्ञातोपयोगी. यथा अनुमाननिरूपणानन्तरं तादृशजिज्ञासानिवर्तकोऽवश्यवक्तव्यत्वं ज्ञाता
रोकिं वक्तव्यत्वमिति श्रोतुर्जिज्ञासानन्तरं उपमाननिरूपणमिति. जिज्ञासितार्थस्याभिधानत्वमवसर
इति भ्रमितव्. तस्यापि पूर्वोक्तस्य पर्यवसानम्. भवति हि जिज्ञासाविषयासिद्धत्वे इदं ज्ञातं अन्यथा किं
वक्तव्यमिति जिज्ञासेति. निर्वाहकत्वं एककार्यनिर्वाहकत्वम्. तच्च प्रयोजकत्वम्. कारणत्वं इव

श्री रामाय नमः

६

स्य३

छेदकसाधारणम्। यथा व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुमितिजनकत्वेपि तज्ज्ञानजनकीभूतज्ञाने विषयतावच्छे-
दकत्वेन एककार्यानुकूलत्वम्। तत्र सामान्यतोनुमितिलक्षणैककार्यानुकूलत्वज्ञाने किं तदनुकूल-
मिति जिज्ञासायामनंतरं पक्षधर्मतानिरूपणमिति। एककार्यत्वं एककार्यतात्प्रयोज्यता सा च जन्य-
तान्यज्ञानविषयताय। यथा ईश्वरेशयोरनुमानाजन्यत्वेपि तज्जन्यज्ञानविषयत्वलक्षणैक-
कार्यत्वसङ्गत्या ईश्वरवादानंतरं मीमांसकेन शक्तिराशंकिता। नैयायिकेनेश्वरसिध्यनंतरं श-
क्तिं निरस्य परमप्रयोजनं त्वनुमानस्यापवर्ग इत्यनेनेश्वरसिध्यपवर्गयोरनुमानजन्यत्व-
लक्षणैककार्यत्वसङ्गतिः सूचिता। सामान्यतोनेककार्यत्वज्ञाने किमन्यत्कार्यमिति जिज्ञासा-
यां विशिष्य कार्यान्तराभिधाने तत्सामान्यलक्षणसंभवात्। यत्तु निर्वाहकत्वमुपपादकत्वमिति तन्न उपपादकत्वं ज्ञापकत्वं
घटकत्वं वा उपोद्घातेन गतार्थत्वात्। न कारणत्वं हेतुतया गतार्थत्वात्। एवं सर्वत्रोहनीयम्। अत्र च विभिन्नतोपयिके सङ्ग-
तिव्यवहाराभावादेकवाक्यतैयान्त्वं सामान्यलक्षणे विशेषलक्षणे च देयम्। अत्र च तादृशजिज्ञासास्वरूपयोग्य-
त्वस्यातिप्रसक्तौ फलतो प्रधानस्य च सर्वत्रासंभवात्। प्रसङ्गाद्यन्यतमत्वं तत्वमिति ध्येयम्। ज्ञायते चेति। कार्यज्ञाने का-
र्यं सकारणकमिति रीत्या कारणत्वस्य ज्ञानात् ~~[struck out]~~ ति रीत्या कार्यत्वस्य ज्ञानात् किमस्य जिज्ञासेत्यर्थः।१ कार्यमिति२

त्वात्२

किमस्य कारणमिति जिज्ञासा कारणे ज्ञाने कारणं सकार्यकमि१

अनुमानानंतरमुपमानस्याभिधाने किंनियामकमित्याकारकेसंगतिः ६ उपमानग्रंथे एव ३ बाधकं विनानियतत्वेन ५ संगतिबोधकावसराद्युपदर्शनेन ३

दपोरेवेति॰ तथा च सङ्गतेरनंतराभिधानव्याप्यत्वं सुतरामसंभवि ताद्दशवादिमते कारणत्वव्यभिचारादिति भावः।
इत्थं च॰ सङ्गतेरनंतराभिधानव्याप्यत्वे च॰ एवं चेऽपजीवकत्वादिति पंचमी न हेतुत्वापाकि चज्ञानजन्यजिज्ञासा
प्रयोज्यतायामिति भावः। साधवा [illegible] येति॰ यद्यपि उपमाने एव सङ्गतिप्रदर्शनं ताद्दशशब्देनैवाभिधानं तु शब्दपत्या न्येरु
द्दलावबम्॰ तथापि प्रकरणसाधवादित्यर्थः। प्रकरणे च सङ्गतिप्रदर्शनप्रयोजिका [illegible] प्र
त्यक्षानंतरं उपमानात्प्रागभिधाने किं नियामकमिति जिज्ञासाया औत्सर्गिकत्वेन तामनादृत्य उपमानग्रं
थेन तत्सङ्गतिप्रदर्शनं आकांक्षांतरकल्पनागौरवादिति भावः। ननु बहुवादिसंमतत्वेन संङ्गतिरत आह॰ सुप्र
सिद्धत्वेति॰ अनुमानस्य सुप्रसिद्धत्वेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकस्य सं
भवादिति भावः। सुप्रतिपदतयेत्यत्र हेतुर्न रसनीयेति निरसनीयत्वस्य वादिविप्रतिपत्तिविषयत्वेनेत्यर्थः। दुरू
त्वेन॰ बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानात्कदाचिदिच्छाप्रतिबंधः स्यादतः सुबोधत्वं प्रथम जिज्ञासायांऽपयो जिदुरुत
त्वे हेतुर्निरसनीयबहुत्वादीति॰ ननु सुगमस्य स्वयमूहयितुं शक्यत्वादित्तन्यायेन सुगमप्रत्यये कथं दुरूहापर्युक्ते
द्वाः कस्यचित् जिज्ञासाभवत्येवेत्यत आह॰ औत्सर्गिकीमिति॰ ननु प्रतिबंधकीभूतायाः जिज्ञासाया निवृत्तिः प्र
तिबंधकाभावांतरवत्स्वरूपसतीहेतुः ननु तत्तोमानाभावादत आह॰ यथा चेति॰ आकरे॰ प्रमाणतत्त्वबोधादौ श्रीरामायनमः ६

तथा च अवसरे संगतिजिज्ञासायां नास्ति प्रतिबंधकत्वमिति भावः

सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वोपकानुमानस्येति शेषः

प्रकृतव्यत्वस्य अवसरत्वे देवः

प्रतिबंधकजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वमवसरः। वक्तव्यत्वज्ञानादेव जिज्ञासेति तल्लक्षणव्याप्तिः। अत एव ग्रन्थशे
षेऽवसरसङ्गत्यभावसूचनाय प्रासङ्गिकमिति शब्दस्य विरम्य तदिति शब्दस्य वा उपनिबंधः। शब्दान्तरेति। उपमितिविषयीभूतगवय
पदातिरिक्तगोसदृशपदादिशक्तिग्राहकमित्यर्थः। शब्दान्तरसमयग्राहकं केवलमतिदेशवाक्यार्थस्मृतिरूपव्यापारस्मा
वोपधानेनुपक्षीणतूपमितौ। तत्रैसादृश्यादीनामविषयत्वात्। अतः उपमितिविषयीभूतगवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्ववोधक
मनुमानमुपजीव्यत्वेन दर्शयति। सप्रवृत्तीति। समानविभक्तिवेघनया गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वविषयकं गवयपदं सप्र
वृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्याकारकमित्यर्थः। गवयो गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तवानित्युपमितौ गवयपदं निमित्त
स्य विशेषणतया तद्ग्राहकस्यो[illegible]पजीव्यत्वादिति भावः। इदं च चिंतामणिकारमते। आचार्यमते तु
गवयो गवयपदवाच्य इत्येवोपमितिस्वीकारादतिव्यैयर्थ्यम्। तत्रोपमितावयं क्रमः। अगृहीतगवयपदशक्तिकस्य
गोसदृशो गवयपदवाच्य इति प्रथमानंतरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकं अतिदेशवाक्यार्थज्ञानं ततः सादृश्य
विशिष्टपिण्डदर्शनं तदेव करणं ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मृतिः सैव व्यापारः ततो गवयपदवाच्यः इत्युपमितिरिति।
नन्वेतावता उपमितिं प्रत्युपजीव्यत्वमादर्शितं नत्वुपमानस्वरूपं प्रत्यपीत्यत आह। अंततरीति। उपमितिकरणस्या
पि कार्यत्वेनादृष्टजनकप्रवृत्त्यौपयिकानुमानसापेक्षमेवोपमानमित्यर्थः। अयं गवयपदवाच्यः गवयत्वात् गवयसंयो
गात् इत्यनुमानव्यक्तिविशेषस्यापि गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमानोपजीवकत्वादाह। निखिलमेवेति। तत्र

गवयो ४ पदे किंचिद्धर्मावच्छिन्नशक्तिमत्त्वेऽपि [illegible] किंचिद्धर्मे गवयपदशक्यतावच्छेदकत्वस्यापरिज्ञानादिति भावः।

निर्द्दिष्टमिव प्रतिज्ञेष्ट कमतत्र

पृ. तिंष्ट

15

ननु कार्यकारणभावस्यामंतराभिधाननियामकत्वे संगतेरेव तन्नियामकत्वं स्यात्तैव्यभिचारोदोषो दुष्पार इत्यत आह · टीकायां एवं चेति · संगतीति कः संगतित्वं इत्यादिः · न दोष इति · तथा च संगतेरनियामकत्वेन

प्रत्यक्षनिरूपणोपजीवकत्वेन निरूपणकं किमिति जिज्ञासेत्यर्थः ५ लृ४

सि॰टी॰प्र॰

नुमानत्वावच्छेदेन चोपजीवकत्वेन दोषः । केचित्तु स्वरसवाही अंबुवादिसंमतत्वादिति मूलेन तादृशसङ्गतेर
प्रदर्शनात्तु यथासंदर्भः । ननु सङ्गतेरनियामकत्वे नेतराभिधानेऽपि नियामकमत आह · संभवति चेति · एवं च
निरूपणयोः कार्यकारणभावः सङ्गतिमुद्रया नो क इति न दोषः । निरूप्ययोरिव निरूपणयोरपि कार्यकारणभा
वोऽपथा कथं चित् जिज्ञासाजननद्वारा सङ्गतिरेवेति केचित् · प्र · प्रत्यक्षानुमानस्येति · निरूपणयोः । प्रत्य
क्षानुमानज्ञानयोः । एवं च प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमानज्ञानजनकतार्थं प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रथममपेक्षितत्वात् आदौ
प्रत्यक्षमभिहितमिति भावः । निरूपणयोः । ज्ञानजनकशब्दयोः । कार्यकारणभावः । प्रयोज्यप्रयोजकभावः इ
त्यर्थ इति केचित् · अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टं चेति सूत्रे अथ प्रत्यक्षल
क्षणानंतरं अनुमानमुच्यते इति शेषः । त्रैविध्यं दर्शयति · पूर्ववदित्यादिना पूर्वं कारणं तल्लिंगकं यथा अं
त्यतंतुसंयोगेन पटोत्पत्त्यनुमानम् · शेषः कार्यम् · तल्लिंगकं यथा नदीऽपरदेशे वृष्टिमानिति विशिष्टप्रवाह
वत्त्वादिति · सामान्यतो कार्यकारणभिन्नलिंगकं यथा इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादिति · यद्वा · पूर्ववत् अन्वयिकं शे
षवत् व्यतिरेकी सामान्यतः । सामान्येनान्वयव्यतिरेकसाधारणसहचारेण गृहीतम् · एवं च केवलान्वयिसा
ध्यकं केवलव्यतिरेकि साध्यकं अन्वयव्यतिरेकिसाध्यकमित्यर्थः । अत्र चानुमाने अनुमितिः कारणलिं
गिके सेवं व्याख्येयम् · सूत्रे च तद्यतेर्व्याहृत्य तादृशानुमितिर्यस्मादनुमानमिति कि सानुमितिकरणस्यापि

ना१ ननु व्याप्तिप्रत्यक्षस्यैव अनुमानत्वं व्याप्त्यादिप्रत्यक्षपूर्वकत्वमनुमितेर्लक्षणं संभवति नानुमानलक्षणमत आह २

परिलिंगपरामर्शात्तुमितिः संगतित्वेनेत्यर्थः नो नोक्तदोषइत्याभावः

६९४

श्रीरामायनमः
८

लक्षणंस ध्वंसः फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति मते तृतीयलिंगपरामर्शएवानुमानमित्यनुमानपदव
पाख्युत्पत्त्यर्थकमेव न तु यत इति नाध्याहर्तव्यमिति। व्याप्यादिरूपादिना साध्यसाधनतत्सहचारपक्षादिपरिग्रहः। अ
त्र च तत्पूर्वकमिति तत्सदेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वेन प्रत्यक्षस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नज्ञानमि [illegible] त्वा
दिपूर्वत्वेन प्रयोगो तस्य परामर्शः। तेन स्वरूपनिरूपणयोः फलनिरूपणयोः कार्यकारणभावावगमः। अन्य
था प्रत्यक्षफलनिरूपणानन्तरमिति कारणनिरूपणयोरैक्योपजीव्योपजीवकभावमात्रस्याभावात्। तेनासङ्गतिः
स्यादिति ध्येयम्। नन्वेवमपि सौत्रक्रमोपपादनेऽपि अत्रस क्रमो नोपपादित इत्यत आह। अत्रापीति। अ
त्रापि। अनुमानलक्षणेऽपि। सहचारप्रत्यक्षेति। यद्यपि व्यभिचारज्ञानविरहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्रा
हकमित्युक्तं तत्र च प्रत्यक्षं विशेष्यमिति कथं तन्निरूपणस्य हेतुत्वम्। तथापि प्रत्यक्षं अप्रतिपाद्य प्रत्यक्ष
व्याप्तिग्राहकमिति बोधयितुं परोक्षशब्देनेत्यापि प्रत्यक्षनिरूपणं हेतुरिति बोध्यम्। अत्रापि प्रत्यक्षत्वरू
इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वेन प्रत्यक्षमिति लक्षणकरणतत्करणनिरूपणयोः कार्यकारणभावावगमः। तस्य
तेन रूपेणानुमाननिरूपणस्य। अनुमानोपमानयोरपि क्रमे नियामकमाह। एवमिति। अनुमानस्योपमा
नात्पूर्वं तत्त्वमप्रसक्तत्वापाननिराकृतम्। उपमानस्य चानुमानेऽन्तर्गतत्वं प्रसक्तं एकदेशानामनुमाने
नोपमानकार्याण्यथासिद्ध्युपगमात्। अतः उपमानस्वरूपे अनुमानभिन्नत्वेनोपमाननिरूपितमिति तद

प्रत्युक्तं व्याप्तिग्राहकमिति [struck out] प्रत्यक्षविशेष्यत्वाद्बोधेऽपि ५

शि॰ दी॰ भ॰

अनुमानलक्षणेऽपि १ अव्यतिरेक आदावितिशेषः १
आदौकर्तृमतयापाप्ते १

र्थं अनुमानं प्राक् निरूपितमिति भावः ॥ श्री ॥ ननु अनुमानलक्षणे कर्तव्ये अनुमितिः किं इति तल्लक्षणस्य तदिदस्य आह॰ लक्षणरूपेति॰ लक्षणं तत्करणमित्यादिना स्वरूपं तत्त्वेत्यादिना प्रामाण्यं अथानुमानं न प्रमाणमित्यादिना निरूपितम्॰ आदिनानैवानुमानं त्रिविधमिति विभागादिसंग्रहः ॥ एषु सर्वेषु अनुमितेर्विशेषणत्वादिति भावः ॥ प्रामाण्यादिभिरिति॰ तृतीया प्रकारितायां निरूपणं शब्दः ॥ तथा च लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकशाब्दविषये अनुमाने विशेषणत्वेनानुप्रविष्टा इयमनुमितिरित्यर्थः॥ अप्रथमान्तान्वयविरोधः ॥ तथा चाधारसप्तमी स्वविषयक निरूपणप्रकारत्वं संबंधः ॥ प्रकारित्वं विषयित्वं च व्यापारानुबाधितया बोध्यम्॰ अनुमाने निरूपणीयेऽइति॰ सतिसप्तमी अनुमाननिरूपणे कर्तव्ये इत्यर्थ इति कश्चित्॰ अनुमाने निरूपणीये अनुमाननिरूपणार्थम्॰ तथा च निमित्तसप्तमी॰ अनुमानस्य विशेष्यतया निरूपणस्य च विशेषणतया पूर्ववाक्येन बोधितत्वात्॰ तद्धेदेन अनुमाननिरूपणेति परामर्शस्य संभवात्॰ विशेषणस्यैव निमित्ततया विशेष्यनिमित्तस्य विवक्षितत्वात् तयोक्तमित्यन्ये अत्रोभयत्रापि अनुमितिः निरूप्यत इत्यन्वयः ॥ ननु भवतु सर्वत्रानुमितेरनुप्रवेशो अनुमितिघटितमेवानुमानलक्षणं किमिति तत्त्वं अन्यथापि तत्[illegible]णसंभवादत आह॰ करणस्येति॰ अत्र मूर्तिः करणत्वं नाम क्रियाभेदेन भिन्नं भेदो वैजात्यं तथा च प्रत्यक्षादिकरणतातोऽनुमितिकरणताया विभिन्नत्वमेव प्रत्यक्षानुमानयोर्विभिन्नप्रमाणत्वं यत्प्राविशब्दोभयविषयकस्यैकस्य स्मरणस्याभिन्नत्वेऽपि शब्दानुमानत्वेन पृथक्प्रमाणव्यवहारस्तथा च प्रत्यक्षादिप्रमितितो अनुमितेर्वैलक्षण्यज्ञानार्थं अनुमितिलक्षणमिति भावः ॥ अत्र॰ क्रियालक्षणवाक्ये॰ धर्मिधारणे

विशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे ६
धर्मिज्ञानत्वादिना चिह्न४ निरूपणस्य ६
सद्दृ४

अनुमाननिरूपणान्निरूपणीयेऽनुमानेऽनिरूपणीयेद्रुकनय
फलभेदेन ३

नतु प्रामाण्यादेर्निरूपकत्वहेतुत्वाधाभावेन
प्रामाण्यादिभिरिति
तृतीयोऽनुपपन्नेत्यत
आह॰ ३

श्री रामाय नमः

(18)

नरोति॰ ननु भावप्रत्ययस्य शक्तिः सामानाधिकरण्यत्वेन तत्तत्पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यत्वेन वा॰ आद्ये॰ नील
त्वोत्पलत्वयोः सामानाधिकरण्यालाभः। तयोः पदार्थतावच्छेदकत्वेन सामानाधिकरण्येऽनन्वयापातेः॰ नचान्त्ये तेन नीलत्वो
त्पलत्वयोरेव लक्षणया गौरवात्॰ नीलत्वोत्पलत्वयोरभेदस्य वाधितत्वात्॰ नीलोत्पलपदात् नीलाभिन्नोत्पलोऽनुभवात्
लापापत्तेश्च। द्वितीये॰ नीलोत्पलीयं नीलत्वोत्पलत्वसामानाधिकरण्यमित्यत्रेवंरीत्या प्रत्ययार्थतादृशसामानाधिकरण्ये
अवच्छेदकतासंबंधेन प्रकृत्यर्थस्य नीलोत्पलस्यान्वयोपपादनेनैकदेशान्वयाभावेऽप्यनेन शक्तिकल्पनापत्तेः एवं
घटत्वादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मस्य प्रतिपादने नीलोत्पलत्वमित्यत्र तादृशसामानाधिकरण्यस्य प्रतीत्यनुपपत्तिर्भे
दकस्य नमपीति॰ अत्र वदंति॰ घटत्वमित्यादौ प्रकृतशक्यैकदेशप्रकृत्या तादृशसामानाधिकरण्यलाभः। तत्र हि घटेतरा
वृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वेन प्रकारेण घटत्वमुपस्थाप्यते तत्र प्रकृतितत्पदवृत्त्यसाभः। इतरावृत्तित्वादौ
भावप्रत्ययस्य शक्तिः। तत्रापि इतरावृत्तित्वमभावः सा कस्य दत्तिमत्त्वेति विशकलितमर्थः। इतरवृत्तित्वप्रतियोगिका
भावस्यातिप्रसक्तत्वात्॰ इतरवृत्तित्वसामान्यावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वात्॰ घटत्वादेस्तद्घटितत्वाच्च॰ विशिष्टस्य शक्यता
संभवात्॰ व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च॰ एकपदोपात्तानामपि तावतां परस्परान्वये बोधः। तत्र प्रकृतिजन्यबोधे नसं
बंधेन तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मस्य प्रकारतातेन संबंधेन इतरावृत्तित्वं व्याप्तिमत्त्वं चार्थः। तेन घटेतरास्मिन्

न्तः ४

धे २

शि·टी·म·

कालादौ कालिकसंबंधेन घटत्वस्य सत्त्वेपि न क्षतिः। न वा घटत्वमित्यादौ नञर्थे गुणादिमत्त्वादेर्भानप्रसङ्गः नीलो [illegible] सत्त्वमित्यादौ च नीला
भिन्नगुणस्यैव प्रकृत्यर्थः। तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं नीलाभिन्नो सत्त्वं तत्र नीलत्वसमवाय्यभिन्नसमवेतो सत्त्वं तस्य चोपाधितया स्व
रूपसंबंधेनैव प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारता। तेन संबंधेन तत्र सत्त्वाभिधाने च सामानाधिकरण्यस्यापि भाने अभेदसम्बन्धाधिकरणस्य भानेपि
नीलत्वसमवायिभिन्नसमवायस्यापि भानादिति। प्रमेयत्वमित्यादौ चेतरावृत्तित्वांशो न भासते अप्रसिद्धत्वात्। किं तु सकलप्रमेयवृत्ति
त्वं न च गुरुत्वान्यत्वविशिष्टत्वमित्यादौ विशिष्टस्यानतिरिक्ततया तदितरासमवेतत्वस्य महत्त्वमित्यादौ च सकलमहद्वृत्ति
त्वस्य महत्त्वारम्भकत्वेन बाधादनन्वयप्रसंग इति वाच्यम्। तादृशेतरत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वात्यन्ताभावप्रति
योगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव तद्वृत्तिमात्रपदेन विवक्षितत्वात्। तदितरव्यापकेति करणाच्च घटत्वमित्यादौ न द्रव्यत्वाभा त्व दे
नमिति। अत्र नव्याः। एवं सति एकत्वमित्यादौ परिमाणादेः कथं न भानं न च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्ट
संबंधेनैव तदितरावृत्तित्वं तद्वृत्तित्वं च प्रतीयते। तत्र एकत्वनिरूपितसमवायेन परिमाणादिकमवृत्तीति न तत्रैकत्व
पदवाच्यतेति वाच्यम्। एवं सति अनेकतरशक्तिकल्पनावश्यकत्वे घटत्व [illegible] दिप्राप्तिस्तिस्तत्त्वेनैव शक्तिरस्तु लिङ्गत्व
त्वादिगौरवसाहित्यत्वा। यद्धर्मत्वेनैव शक्तिस्तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितसंबंधेन तत्र प्रकृत्यर्थावय
निन घटत्वमित्यादौ न द्रव्यत्वादेर्बोधः। अत एव गुरुत्वाकिरणावल्यां पृथक्त्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकाने वयुक्त्या न भ
वप्रत्ययप्राप्तापादयति। प्रतीतिस्तु तद्रूपैकधर्मत्वेनैव संप्रदेनाप्रदीपितत्वानः। विशिष्यवाशकौ चनीलत्वौ सत्त
त्वसामानाधिकरण्यप्रकृतेभावप्रत्ययार्थः नीलो सत्त्वस्य प्रकृत्यर्थस्य सामानाधिकरण्यं वच्छेदकत्वेनान्वयः घटपदत्वमि स्थात्मापनमः १

(20)

मित्यत्र हृदे तु नरस्यैव नीलो सत्त्वमित्यत्र कर्मधारयोत्तरस्यापि भावप्रत्ययस्य सामान्यशब्दोपस्थितयोर्नीलत्वसत्त्वयोः क
र्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य वह्निरूपविशेषशब्दोपस्थिते सामानाधिकरण्ये विशेषणत्वेनान्वयः। नीलाविन्नो सत्त्वस्य च
प्रकृत्यर्थस्याधेयत्वसंबंधेन नीलत्वे सत्त्वप्रकारकबोधे कत्वसंबंधेन तत्सामानाधिकरण्ये चान्वय इत्यपि केचित्। नाधि
तिन्नाधिकत्वापितानाद्दश सामानाधिकरण्यविषयकेत्यर्थः। भागानुमितीति। भ्रांतेभ्रमः। न च हृदो वह्निमानित्यादौ व्या
प्तिविशिष्टस्य हृदवृत्तित्वसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या कथं तत्ज्ञानं तत्रेति वाच्यम्। तत्र हृदवृत्तित्वे व्याप्तिविशिष्टस्य
सामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानमेव तदुभयसामानाधिकरण्यज्ञानपदार्थ इत्याशयात्। अत एव अनेनैव दोषेणादे
भिरास्करिष्यतीति। केचित्तु पर्वतो वह्निमान् ध्वजी पटत्वादित्यादौ व्याप्तिविशिष्टस्य पर्वतवृत्तित्वसामानाधिकरण्यप्रद
तोकादोप्रसिद्धेस्तत्र ध्वजीपटत्वे आरोपात्। यथार्थानुमितेस्तत्र नाव्याप्तिरित्यर्थः। भागानुमितिः। भ्रांतस्यानुमितिः
भ्रमजन्ययथार्थानुमितीत्यर्थ इत्याहुः। तत्संदर्भविरोधादुपेक्ष्यम्। नियमत इति। यत्र वह्निव्याप्यवान् वह्निव्या
प्तिविशिष्टपर्वतवृत्ति धूमवांश्च पर्वत इत्याकारकः परामर्शः तत्रांतत्वेनैवोपि पत्रवह्निव्याप्यवान् नित्यैवपरामर्श
स्त्वतद्भावादित्यर्थः। ननु तेन रूपेण हेतुत्वग्रहणानयत्रतादृशबोधाभावस्तत्रानुमितिरपेक्षणीये सत्तोपेरेवेत्य
तिन्न तु सामानाधिकरण्यमेकाधिकरणसंबंधः एवं च समरणासंभवात् विशिष्टज्ञानस्य भेदान्यथानुपपत्त्या
विशेषणप्रतियोगिकविशेष्यानुयोगिकसंबंधो विशिष्टधीविषयत्वेनानुपेयः। तथा च वह्निव्याप्यधूमवान्

अनुमितिसूत्रतत्तदंशमादायैवकाचयते ५

शि-टी- म-

पर्वतस्य सत्त्वे भ्रमे वह्निव्याप्तिवैशिष्ट्यानुयोगित्वं पर्वतस्य तत्त्वप्रतियोगित्वं वह्न्यादिसामानाधिकरण्ये भासत एवेत्यत आह · संबंध
संबंधेति · समूहालंबनाद्विशिष्टज्ञानस्य भेदान्यथानुपपत्त्यानुयोगित्वप्रतियोगित्वादिरूपसंबंधज्ञानवत्सामानाधि
करण्यभानमपि भिन्नविषयतीयतः संबंधसंबंधेति कश्चित् · संबंधसंबंधाविषयकत्वेपि समूहालंबनव्यावृत्तस्य विशि
ष्टज्ञानत्वस्योपपादनत्वादित्यर्थः । समूहालंबने सर्वत्र विशेष्यत्वे व विशिष्टज्ञाने विशेषणे प्रकारता संसर्गे
च संबंधता विशेष्ये विशेष्यता रूपा विषयतेति · विषयावैलक्षण्येपि विषयतावैलक्षण्यादेव वैलक्षण्यं विशिष्टज्ञानस्येति
भावः । ननु विषयावैलक्षण्येपि विषयतावैशिष्ट्यात् ज्ञानवैलक्षण्ये जितं साकारवादिना · तथा चार्थे नैव हि धियो विशे
षइत्यनुरोधात् समूहालंबनविषयोनुयोगित्वप्रतियोगित्वविशिष्टधीविषय इत्युपेयमत आह · भ्रमस्य सइति ·
दे वह्निमानिति भ्रमानुमितिस्थले इत्यर्थः । ननु असदेव सामानाधिकरण्यं तत्र प्रसिद्धमत आह · असदिति · अ
सतो वैशिष्ट्यस्य सदुपरागेणापि भानस्य निरासादित्यर्थः । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः । शुक्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्न
रजतत्वप्रकारकत्वस्य रजतत्वप्रकारकत्वसामान्यस्य वा यत्किंचित्प्रमात्वघटकप्रकारतानियामकसंबंधनिरू
पितत्वानियमवत्त्वेनार्थतस्तन्निरासात् · असद्वैशिष्ट्यभाने तु रजतत्वप्रतियोगिकशुक्त्यनुयोगिकवैशिष्ट्य
स्य यत्किंचित्प्रमात्वघटकप्रकारतानियामकत्वाच्छुक्तौ रजतत्वप्रकारतायां तादृशसंबंधनिरूपितत्वाभावे श्रीरामायनमः
न तादृशनियमभंगादिति · ननु पक्षत्वेति वेत्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरण्यावगाहिज्ञानमेव व्याप्तिविशि ।।

२५

वत्त्वपक्षत्वदिति समानाधिकरणज्ञानपदप्रतिपाद्यम् । तत्र सामानाधिकरण्येन व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वयोरन्वयबाधे ति
ताहशज्ञानान्वये बाधात् तथा च ताहशज्ञानजन्यत्वं नाव्याप्तमत आह । अवांतरेति । तथा च एतादृशलक्षणं शक्यप्रतिपा
द्यमिति भावः । लक्षणव्याप्तिमुत्त्वा लक्षणवाक्यजन्यशाब्दबोधानुपपत्तिमप्याह । अवांतरेति कश्चित्तु । विषयेति । वि
षयत्वावच्छेदेन । शशसंबंधेति । शशविषाणस्य तुच्छत्वे अर्थलक्षणया शशसंबंधिविषाणेति शाब्दबोधे शशसंबं
धिभेदस्यैव शशसंबंधाभावस्यापि विशेषणत्वेन तस्य अविरोधी इत्यर्थः । प्रमाणप्रस्तावादिति । प्रमाणत्वेन तत्वविवेच्य म३४
त्वतः प्रमाकरणलक्षणस्यैव प्रस्तुतत्वेन तदर्थं प्रमायाः लक्षणस्यैवोचितत्वादित्यर्थः । प्रमेयेति । ननु प्र
माकरणत्वलक्षणेऽनुपयोगिनी भ्रांतिरप्रमेत्यर्थः । उपाध्यायमते पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव साध्य
सत्त्वेऽनुमितिविषयः । ननु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापि अवच्छेदकत्वस्य व्यापकत्वाघटकत्वेन साध्यसंबंध
विधया भानासंभवात् । तथा च गंधप्रागभाववति घटे गंधवान् इत्यनुमितिः प्रमैवे स्यतोपादे चेति । पक्षता
वच्छेदकावच्छेदेन साध्यभानस्यानुभाविकत्वादसंसर्गाग्रहादिसामान्यसामग्रीवशादनुमितावप्यवच्छेद
कत्वं भासत एवेति भावः । प्रथमज्ञानपदस्येतरपरत्वे तत्रैवातिव्याप्तिरिति भावः । प्रमापरमिति । यावत्स्वसामि ६३
न्नत्वं प्रमात्वम् । अव्याप्येति । अव्याप्यव्याप्यत्वावगाहिनी अपक्षधर्मे पक्षधर्मत्वावगाहिनीत्यर्थः । वस्तुतो व
स्तुगत्या साध्यवान् यः पक्षः तदवगाहितया ननु तस्या अनुमितेर्लिंगोपधानांशे भ्रमत्वेनालक्ष्यत्वमत आह ।

शि·टी·म·

वपि२

लिंगोपहितेति प्रमाणाभावादिति शेषः। ननु वस्तुगत्या साध्यवान्यः पक्षः तत्रेश्वरस्य तादृशज्ञानं प्रसिद्धमतस्तज्ज
न्यत्वस्य तद्धेतुमितौ सत्त्वान्नाव्याप्तिरत आह ईश्वरेति· अतिप्रसंजकत्वादिति· तादृशपरामर्शत्वेन तस्य हेतुत्वाभा
वात् उपादानप्रत्यक्षत्वेन तज्जन्यत्वस्य प्रमामात्रे ऽतिप्रसंजकत्वादिति भावः। अत एव तादृशप्रमानुमितावव्याप्तेरे
व· तज्ज्ञानं चेति· व्याप्तिविशिष्टे प्र[illegible]धर्मिताज्ञानमित्येवंरूपः सप्तमीतत्पुरुषोपि भेस्यर्थः। पदार्थे तावदेकैकेति
न चैवं सरूपैकशेषस्य द्वंद्वापवादकत्वानुपपत्तिः एकविषयत्वाभावादिति वाच्यम्· पदजन्यप्रतीतिविशेष्यरूप
स्य पदार्थस्य भेदापेक्षया पदजन्यप्रतीतिविषयभेद एव· द्वंद्वस्य लाघवेन कल्पनात्· एवं च नीलघटयोरित्यत्र
पदजन्यप्रतीतिप्रकारभेदात् तथा घटाइत्यत्र विशेष्यभेदात् द्वंद्वस्य प्रसक्तिः अक्षाइत्यत्र नानार्थ[illegible] एवं वा सरूपैक
शेषस्य सार्थक्यं तथाप्युक्तेपि नानुपपत्तिरिति· ननु नीलघटयोरभेदद्वयात् द्वित्वं कुतोन्वेति· न तादृशेष्येण
स्यैकत्वात्· न विशेषणे तयोः पदार्थतावच्छेदकत्वेन निराकांक्षत्वात्· न च प्रकृत्यर्थवृत्तिसंख्यावाचकत्वसुपां न

न्या४

तु तत्र वृत्तिसंख्याबोधकत्वं अत एवैकस्मिन्नाथो परमाणौ आपद्यत्र न [illegible]णनादापवहुवचनं समर्थितं सर्व
मानोपाध्यायैरिति वाच्यम्· एकस्मिन् घटे एको घट इत्यत्रासाधुत्वज्ञानाभावात् शाब्दाशाब्दबोधप्रसंगात् तत्र
द्विवचनं पदसाधुत्वज्ञापनायैवेति चेत्तर्हि कर्मधारयएवास्तु किमर्थं पदार्थभेदकल्पनामनादृत्य द्वंद्वकल्पन
मिति चेत् नीलघटयोरित्यत्रापि कर्मधारयेनीलाभिन्नघटत्वेनोपस्थितौ अभेदद्वयस्य निराकांक्षितत्वाद

श्रीरामायनमः

तपु४

नन्वयप्रसंगात्. ननु पदार्थयोरभेदस्थलेपि द्वन्द्वस्यासाधुत्वे कर्मधारयः किमर्थमुपयोगी क्रियते इत्यत आह. पदार्थद्वयेति.
तथा च पद्याभेदसंसर्गकबोधे तात्पर्ये तत्र द्वन्द्वस्यासाधुत्वात् कर्मधारयादेव तादृशबोध इति भावः. भेदाभेदोदासीनेति. भेदाभे
दाविषयके त्यर्थः। इदं च पदार्थद्वयबोधविशेषणम्. पदार्थयोरभेदे कर्मधारयस्तत्पदार्थयोर्भेद एव द्वन्द्व इत्यनुशासनं तस्य
रसासिद्धमतमनुसृत्याह. विशिष्टपदस्येति. यत्तु एकस्मिन्नेव चैत्रे चैत्रत्वचैत्रत्वनैतत्संबंधानां पदजन्यप्रतीतिविषयतायां
भेदेन द्वन्द्वापत्तिरतो विशिष्टेति. तदसत्. एकपदे द्वन्द्वस्यानदपवादेकशेषस्य बाधापादयितुमशक्यत्वात्. किंच समस्य
मानपदार्थयोर्विशेष्ययोर्विशेषणयोर्वाभेदस्यापादृष्टापवादकोन सत्पदार्थयोरपि विशेष्यविशेषणयोर्भेद इति मा
यं पंथाः। धर्मपरतयेति. नपुंसके भावे क्तस्यानुशासनात् व्याप्तिवैशिष्ट्यमेव व्याप्तिविशिष्टपदार्थः। तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म
तापदयोर्द्वन्द्व इति भावः। एतेन वैशिष्ट्यशब्दस्य प्रत्ययस्याश्रयोपस्थापकस्याश्रयत्वे लक्षणायां व्याप्तिवैशिष्ट्याश्रयत्वस्यो
पस्थितौ व्याप्तिवैशिष्ट्याश्रयत्वपक्षधर्मत्वज्ञानजन्यत्वमर्थः स्यात्. तथा च व्याप्यवानिति परामर्शस्य संबंधसंब
धाविषयकत्वात् सैवाव्याप्तिरिति परास्तम्. एवमपि. एकत्र धर्मिणीति विशेषणेपि. मीमांसकेति. तथा च व्याप्यवा
न्निविशेष्यकपरामर्शीयानुमितित्वव्याप्तिः। धर्मावच्छिन्नव्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानत्वेन च कारणमिति कारणतावच्छेदकस्य
नागौरवम्. न च मानाभावाद्व्याप्यवद्वृत्तिकधर्मिताज्ञानत्वेन हेतुत्वे कौचन कालीनत्वं न तु गुरुत्वं यत्प्रवेशादनंतकार्य
कारणभावापत्तिरिति. मिथ इति. ननुभयम्. व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वोभयम्. उपश्लेषः। परस्परसामानाधिकर

स्थलीः २   प्रकारकपक्षधर्म २   सा ३   धर्मत्वावच्छिन्नपक्षधर्मताज्ञानत्वेन ३

प्रसेक ६

५२

शि·दी·म·

६८ क४ क१

रूपम्· अव्यापकत्वात्· व्याप्यवानिति परामर्शे तदसंभवादित्यर्थः। न च वह्निमयेति· ननु मयविषयत्वं नियतधर्मः परामर्शत्वं परा
मर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुतायामानाभावादित्याशयः। न च तत्प्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वात् वह्निव्याप्यधूमोऽयं पर्वत इत्यादितो
प्रसक्तेऽतिव्याप्तिरेवेति वाच्यम्· अनेकवृत्तित्वेन धर्मस्य विशेषणत्वात् तद्घटितत्वस्य चैकमात्रवृत्तित्वात्· विषयस्य तत्त्वेन कारण
त्वेनास्तीत्याशयेनेदमिति कश्चित्· पक्षधर्मतेति· पक्षधर्मताविषयत्वं नियतधर्मावच्छिन्नेत्युक्तौ च पक्षधर्मतायाः पर्वतसंयो
गादिरूपतया धूमधूमाभावसहचरितवह्निमान् पर्वत इत्येवमाकारकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताश्रयपर्वतो धू
मवान्न वेति संशयेऽतिव्याप्तिः स्यात् अतस्तद्वारणाय व्याप्तिविषयकत्वमावश्यकम्· न चैवमपि धूमव्याप्यधूमव्याप्या
वसहचरितवह्निमानित्येवंरूपसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्ये पर्वतो धूमव्याप्यवान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिरिति वा
च्यम्· पक्षधर्मताविषयकत्वदलेनापि तद्वारणात्· तथा च व्याप्तिविषयकत्वदलस्य संशयविशेषेऽतिव्याप्तिवारकता
या व्यावर्तकत्वमस्ति ननु पक्षधर्मतापदस्य स्वाशयात्· धूमवत्पर्वतसंयोगप्रत्यक्षे संबंधितावच्छेदकधूमप्रकारकपर्व
तज्ञानत्वेन हेतुत्वात् तत्रातिव्याप्तिरतः पक्षधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यमुक्तमिति कश्चित्· व्याप्तिज्ञानत्वं परामर्शता
वच्छिन्नकारणताद्वयपर्याप्त्याभाव व्याप्तिविषयत्वस्यानियतत्वे विकाशकतयोक्तमित्यन्ये· वस्तुतस्तु पक्षधर्मताविषय
त्वनियतत्वेऽस्तु पायतने धूमवान् पर्वतो नास्तीत्यभावेनोक्तप्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकधूमप्रकारकपर्वतज्ञानजन्येऽतिव्या
प्तिरतो व्याप्तिविषयकत्वमावश्यकम्· न च तथापि वह्निव्याप्यो नास्तीत्यभावप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्· निष्कृष्टमते

श्रीरामायनमः

त२ क३

तथा १

मात्रे रतीन्द्रियत्वयावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्यतीन्द्रियत्वात् तत्र नैतेन रूपेण हेतुता· अभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतु
त्वात्· एवं व्याप्तिपदस्याभावमात्रपरत्वेऽभावप्रकारकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताशालि सविव
क्षणे अनुमितिमात्रे सत्त्वरूपयाति· परंतु स्थले विशेषेऽतिव्याप्तिर्भवति· पक्षधर्मतापदोपादाने तु व्याप्तिरतिव्याप्तिश्चे
त्सतोऽपि पक्षधर्मतोपादानवैयर्थ्यमुक्तमिति ध्येयम्· वस्तुतस्तु· विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानवतिव्याप्तिप्रकारकस्याप्यव्याप्यविषयक
त्वेन जन्ये ज्ञाने विशेषणत्वाभिमतिर्नश्यति· तथा च पक्षधर्मताविषयकत्वनियते साध्यविवक्षणे धूमवत् पर्वतवानिति
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे व्याप्तिविषयकेऽतिव्याप्तिः अतो व्याप्तिविषयके साध्यविवक्षणमावश्यकम्· तथा च पक्षधर्मितोपादानवैयर्थ्य
(नैव नश्यमस्त्व ध)मितापदमुपादाय तत्र पक्षधर्मताविषयकत्वेनैव जन्यज्ञानविशेष्यताम्· तावतापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधकत्वतिव्या
प्तिवारणसंभवादिति वाच्यम्· तथा सत्त्वसंभवापत्तेः। पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरपि वह्निनिष्ठपक्षधर्मतावि
षयकत्वात् हेतुतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मताविषयत्वे कौ च वह्निव्याप्यवत् पर्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽति
व्याप्तिः· व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताविषयत्वे कौ च व्याप्तिविषयके सत्त्वेन लघुत्वेनाविवक्षणेऽपि साध्यादितिनुसा
रम्· व्याप्तिविशिष्टपदपक्षधर्मताज्ञानपदयोः कर्मधारयः। विशिष्टपदं च प्रकारकपरमित्याशयेनाह· व्याप्तौ ति·
यद्यपि वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्यवान् पर्वत इति ज्ञानस्यापि व्याप्तिप्रकारकत्वात्· पक्षधर्मताज्ञानत्वात् तज्जन्यानुम

शि.टी.भ.

एकरूपेण ।

नमा येऽनिव्याप्तिः । एकेन रूपेण अनकत्वे कोचा संभवश्च वह्निव्याप्यो धूमो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्साधारण्यात् । त
थापि पक्षधर्मताशे व्याप्तिप्रकारक संविवक्षितं तत्र पक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारताकत्वं
धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इत्यत्र पर्वतविशेष्यतानिरूपिता धूमनिष्ठप्रकारता न व्याप्तिप्रकारतावच्छिन्ना
किंतु धूमस्यमुख्यविशेष्यतेवेति न तत्साधारण्यमिति ध्येयम् । अत्रापि । तादृशविवक्षणेपि । वह्निव्याप्यधूमवा
न यमित्युक्तौ वह्निमदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिप्रकारकत्वासंभवं वास्यादतो विशिष्याह । इंधनसमानाधिकरणे
ति । भ्रमानुमितेरिति । पूर्वं भ्रमात्मकपरामर्शजन्यायोविषयाबाधेन प्रमानुमितावेवाव्याप्तिर्दर्शितेति भावः । वृत्ति
नियामकसंयोगेन साध्यतायां हेतुतायां वा काशानुमितिः परामर्शश्च प्रमैव स्यादतो वृत्तिनियामकसंयोगेनसं
नियामकसंयोगेन साध्यतायां हेतुतायां वा काशानुमितिः परामर्शश्च प्रमैव स्यादतो वृत्तिनियामकसंयोगेन सं
बंधेन हेतुतासाध्यताप्रतिपत्त्यर्थमाह । अत्रेति । सप्तम्या आधेयत्वप्रतिपादनात् । नितरामिति । साध्यव्यापकत्व
प्रकारकेसाधने च साध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकमिसेवं व्याप्तिप्रकारकत्वोक्तौ पूर्वोक्ताव्याप्तिनिरासः स्यात् । अत्र
तुव्यापकत्वसामानाधिकरण्ययोरुभयोरपि अप्रसिध्या अव्याप्तिवारणं न संभवतीति भावः । तथा । अव्याप्तिः ।
तावत्पदार्थानाम् । व्याप्तिशरीरे विशेषणतो पृथगर्थानाम् । तथाविधेति । व्याप्तिभाने यत्रयत्स्य येनसंबंधेन प्र
करतात्रतेन संबंधेन न प्रकारत्वमित्यर्थः । तत्रापि करणे हेतुप्रकारके अभावे तादृशाधिकरणवृत्तित्व
प्रकारकं प्रतियोगितायां तादृशाभावप्रकारकमित्यादिक्रमेण बोध्यम् । न च व्यतिरेकिण्यतिः । तत्र पक्षधर्म

नि३

श्रीरामायनमः

१८

मितांशे वह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगिधूमत्वस्यैव प्रकारत्वादिति भावः। ननु धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वस्य वह्न्यभावव्यापकाभाव
प्रतियोगिधूमत्वस्य च ज्ञानेन वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारधीं प्रति ग्राह्याभावानवगाहितया न विरोधीत्यत आह। भवति हीति। तथा
चातथाभूतस्यापि अनायत्यैव मणिमंत्रादिन्यायेन प्रतिबंधकत्वं कल्प्यत इति भावः। ननु धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमसमानाधि
करणत्वरासभवान्निति ज्ञानेन धूमसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्ववान्निति ज्ञानेन च वह्न्यभाववद्वृत्तिधूम इति व्य
भिचारधीविरोधित्वं समत्वात्तज्जन्यप्रत्यक्षे इति व्याप्तिः। उक्तरूपस्य जनकत्वाविवक्षणे त्वसंभव एव। उक्तरूपस्य तादृशधूमसमानाधि
करणत्वरासभवान्निति ज्ञानसाधारण्येन तया जनकतावच्छेदकत्वादत आह। तथाविधेति। न तथा। न पक्षधर्मितांशे व्यभिचारधीविरोधि
धीविषयः रासभादाविति। तथा च तद्विशिष्टव्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्मप्रकारकतद्विशिष्टवत्पक्षधर्मिताज्ञानजन्यत्वम
र्थः। उक्तज्ञाने तु पक्षधर्मितया ज्ञाते रासभत्वविशिष्टे न व्यभिचारधीविरोधि। धूमत्वविशिष्टतया तेपि तस्य न पक्षधर्मितया भान
मिति भावः। ननु धूमसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तेरेवोक्तरूपव्यभिचारधीविरोधित्वे मानाभावः। कथं व्यतिरेकव्याप्तौ। न च व
ह्नित्वं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं धूमाभावत्वं वह्न्यभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्येवं सम्भूतं
वनात्मकव्यभिचारधीविरोधिधीत्वं वाच्यम्। तथापि धूमव्यापकवह्निकोऽसौ न धूमवान्पर्वत इति ज्ञानस्य सामानाधिकरण्याविषयकतया
नुमित्यजनकस्य संग्राहकतया उक्तरूपस्यानुमितिजनकतानवच्छेदकत्वात्। न च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान्पर्वत
त्वभावव्याप्यताभावप्रतियोगिधूमवान् [illegible] पर्वत इति ज्ञानयोरन्यतरत्वेन हेतुतावच्छेदकमतस्तद्भेदेन लक्षणे निवेश्यमिति
वाच्यम्। अन्यतरत्वघटकभेदानां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण नानाकार्यकारणभावावश्यकत्वेन तदपेक्षया सा

२१

व्यसाधिकरणलक्षणध्वंसानधिकरणत्वेसति स्वाधिकरणलक्षणध्वंसाधिकरणत्वं वा हेतोः स्वरूपं ४

घटानां प्रत्येकरूपेणैव हेतुत्वं तस्मान्नाव्याप्यत्वादत आह॰ व्यतिरेकसहचारेणेति॰ ननु भ्रमस्येव संवादित्वापेक्षया विरोधित्वे मानाभावः तत्काचित्के
न्वयव्यतिरेकानुविधानस्य तादृशव्यभिचारघुन्मायकत्वेनाप्युपयोगादित्यस्वरसादाह॰ व्यतिरेकसहचारेणेति केचित्॰ भ्रमसंशयो
रिति॰ भ्रमसंशयोर्विपरीतज्ञानत्वेनानुगमः॥ विपरीतं च व्यावर्त्तकमाद्यं तेन स्थाणुत्वभ्रमो नरस्यैव पुरुषत्वप्रत्यक्षस्य नासंभवः १
न्दुमरप्रत्यक्षत्वं चाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन तादृशविपरीतज्ञानवत्प्रत्यक्षान्यत्वं च तेनाव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्र द्रष्टा किं विश्रां
तत्वेऽपि न क्षतिः॥ न चान्तत्संशयोत्तरसंशये व्यभिचार इति वाच्यं पक्षमतेन लिङ्गरूपप्रतितत्प्रकारकज्ञानत्वेन विरोधिता
न च प्रामाण्यग्रहणाविषयस्यैव विशेषदर्शनादेरप्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम्॰ एवं व्यञ्जकासमवधाने कास्ती नांधकारकाली नैतत्संशयोत्तर
रणे व्यंजकसमवधाने आलोकसमवधाने प्यनेनैव व्यभिचार॰ न चैवं पर्वतो वह्निमानन्नवेति संशयानन्तरं वह्निव्याप्यधूमवान्
पर्वत इत्यादिवह्न्यनुमितिरप्रमा चेत्तत्सन्तां तेन तारतम्य अपेक्षाबुद्ध्यात्मकभ्रमात्मकसपरामर्शः॥ ततः पर्वतो वह्निमानिति अनु
मितिः ततः पर्वतो वह्न्यभाववानिति तेनैव लिङ्गप्रत्यक्षं तत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शेन पुनरनुमित्यापत्तिः एवमंधकारस्य
घटसंशयानन्तरमेव आलोकसमवधाने घटनिर्णयानन्तरं घटे विशेषदर्शने घटनिश्चयापत्तिः॥ प्रत्येकस्यालोक
समवधानस्य सत्त्वादिति वाच्यम्॰ तत्तदालोकाद्यवच्छिन्नविशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टतद्विपरीतज्ञानाद्यभावत्वेन तन्नि
श्चयत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वादिति॰ बाधनिश्चयस्य स्वाविरोधितायां तु विशेषदर्शनेतत्तदालोकावच्छिन्नत्वे देयम्॰ नो १
स्वमते च संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनस्य न हेतुता अंधकारस्य घटसंशयोत्तरप्रत्यक्षे व्यभिचारात्॰ न च
तादृशविपरीतज्ञानविरोधित्वेन हेतुता॰ विशेषदर्शनालोकादिसाधारणस्य विरोधित्वस्यैकस्याभावात्॰ किं च विशेषादर्शी

पुनर्विशेषादर्शनप्रयुक्तघटसंशयानन्तरं ४

श्रीरामायनमः

नत्पुरुषसंशयानंतरं आलोकसमवधानस्य तत्पुरुषांतरीयांधकारस्थ घटविरोधिनः सत्त्वात् तत्प्रत्यक्षापत्तेः। तत्पुरुषीयतादृशविपरीतज्ञानोत्तर
प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तत्पुरुषीयतादृशविपरीतज्ञानविरोधित्वेन हेतुत्वस्योक्तौ च अतीव गौरवम्। पुरुषांतरीयविशेषदर्शनस्यापि तादृश
विरोधित्वे स्वरूपयोग्यत्वादतिप्रसंगः। एवं तादृशविपरीतज्ञानवत्प्रत्यक्षनिर्णयत्वेन कार्यतावच्छेदकं आर्थसमाजग्रस्तत्वात्। किं च
भ्रमसंशयानुत्तरनिर्णयसामान्यसामग्रीसत्त्वे भ्रमसंशयोत्तरमपि सामान्यनिर्णयं दुर्वारमेवेति तदुत्तरप्रत्यक्षेपि सामग्र्यंतरक
ल्पने अतिगौरवं मानाभावाच्च। एवं च विशेषदर्शनं इतरकोटिज्ञानाविरोधितया संशयोत्तरतादृशप्रत्यक्षेऽप्युपयुज्यत इत्यभिसं
धायाह। हेतुतामत इति। न च सर्वमत एव विशेषदर्शनस्य विशेषणधीत्वेन हेतुत्वात् हेतुतामत इति निष्फलम्। विशेषदर्शनत्वेनै
व तस्य हेतुतया परामर्शत्वेन विवक्षणेऽपि तत्रातिव्याप्तिरिति पूर्वपक्षिनिरासाशयात्। विशेषणधियोः हेतुत्वाभिप्रायेणैवे
दर्भितत्कभिन्नः। तथाविधेति। व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेनेत्यर्थः। भ्रमादीति। अन्यथा व्यावर्तकधर्मदर्श
नव्यंजकदर्शनालोकादिसाधारण्याभावेन व्यभिचारप्रसंगादिति। भ्रमेत्यस्य व्याप्यशंखत्ववानयमिति दर्शनं च न पीतत्व
भ्रमाविरोधीति न तत्रः भ्रमेत्यस्य प्रत्यक्षम्। केचित्तु विशेषदर्शनाघात इति तथापि तत्कारणकालीनतादृशसंशयोत्तरप्रत्यक्ष
प्रति तादृशाविरोधिदर्शनत्वेन व्यावर्तकधर्मदर्शनादिसाधारणरूपेण हेतुता आलोकाभावप्रयुक्तसंशयोत्तरप्रत्यक्षे
वालोकसमवधानं हेतुरित्याहुः। अत एव तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणादेव। लिंगवत्त्वादिलक्षणस्वरूपय
स्य एवंभूतो योऽतिदेशवाक्यार्थः। तस्य ज्ञानेनैव वह्निव्याप्यधूमवत्सर्वं तत्सदृशं महानसपदवाच्यमित्याकारकेण ज्ञानेनान्या
पामित्यर्थः। तथाविधेति। वह्निव्याप्यधूमवत्सर्वं तत्सादृश्यविशिष्टं महानसपदवाच्यत्वज्ञानत्वेनेत्यर्थः। न्यायार्थेति।

विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञानविरोधित्वेन हेतुत्वे गुरुत्वम् तर माह६

धूमज्ञानप्रयवह्निमत्पर्वताभिन्नधूमव्यापकवह्निमदभिन्नधूमवदभि
न्नोवह्निव्याप्यधूमसंबंधीपर्वतोवह्निव्याप्यधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबं
धीत्याकारकोबोधः १

५२ वह्निव्याप्यधूमप्रकारकोयम् ३

सि॰ ग्रंथ॰

पंचावयवैरेकवाक्यतया बोधोजन्यत इति चिंतामणिकाराशयस्तु क्रमम्॰ स्यमेहेतुरुपन्यायार्थविशेष्यकनिगमनार्थविशेषणकशाब्दबोधे उ
तिव्याप्तिर्बोध्या॰ ननु उपनये वह्निव्याप्यधूमस्य पर्वतेसाक्षात्प्रकारतया नमानेर्हिंतुमत्वर्भसंबंधिनोऽभेदसंबंधेनप्रकारतयाभानमिति
तादृशनिश्चयत्वेनहेतुत्वविवक्षयैव तत्र नातिव्याप्तिः। तथा चापमितुपनयोः सिद्ध एवेत्यत आह॰ तद्देनेति॰ यत्र वह्निव्याप्यधूम
वान्पर्वतइत्येवं बुद्धिस्थीकृत्य सोऽसौ तिशब्दोऽभिहितस्तत्रवह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतोपस्थित्याजन्ये वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतोऽसौ
तिशाब्दबोधेऽतिव्याप्तिः। ननु तद्धदात्त्वबुद्धिस्थत्वेनेवोपस्थितिः शाब्दबोधश्च विशेषधर्मप्रकारकधीश्चमानमेनेति
नेतत्रातिप्रसंगइत्यत आह॰ संकेतेनेति॰ यत्र वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वते एव घटपदस्य संकेतग्रहस्तत्र घटोऽसाविति वाक्येन
वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतोऽसाविति शाब्दबोधोजनितस्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। ननु महावाक्यार्थज्ञानेनावांतरवाक्यार्थ
ज्ञानं जन्यमतः कथं न्यायार्थज्ञानेनातिव्याप्तिरत आह॰ प्रसादयिष्यतइति॰ पदजन्यत्वस्येति॰ घटादिपदादाश्रयत्वादि
संबंधेनाकाशोपस्थितावपि शाब्दबोधानुदयात्स्वपदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वमित्यर्थः। ननु घटशाब्दबोध
प्रतिवृत्त्या घटोपस्थापकपदज्ञानत्वेनकारणतात् स्वजन्यघटोपस्थितिर्व्यापारः। व्यापारस्य हेतुता च घटत्वप्रकारक
ज्ञानत्वेनैवावच्छिद्यते॰ न चैवं प्रत्यक्षोपस्थितेघटोपस्थितिव्यापारकेघटपदज्ञानेसतिघटशाब्दबोधापत्तिः। घ
टशाब्दबोधेघटोपस्थितेस्तदजनकत्वेनाव्यापारत्वात्॰ नचैवमपिघटपदजन्यघटोपस्थितौमत्सौप्रकारांतरेणघटोपस्थि
तेरपिशाब्दबोधजनकत्वापत्तिरिति वाच्यम्॰ पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावकालेशाब्दबोधानुदयस्यतावतापुपपत्ते
र्ति। अत्र स्वजन्योपस्थितिमात्रंविवक्षितंघटनिवेशस्तुस्फुटत्वार्थतेनेनचेवं २
विशिष्य निवेशनशंकापानानुपपत्तिः ४

श्रीरामायनमः

घटत्वादिविशेषध
र्मप्रकारकत्व पर्यन्त
पदं तेरहस्य

त्वात् । तथा च पदार्थोपस्थितेर्हेतुतायां पदजन्यत्वाप्रवेशात् तथैवातिव्याप्तिरित्यत आह । निश्चयत्वस्येति । शाब्दे निश्चयत्वाप
दज्ञानस्य पदजन्यपदार्थोपस्थितेरव्याप्यत्वेन तस्यास्य लक्षणघटकतया शाब्दबोधस्वरूपतया निश्चयपभिन्नत्वासंभवे
न तद्धारणमसंशयान्यज्ञानत्वस्य प्रवेशानर्थक्यादिति भावः । केचित्तु पदार्थोपस्थितिकारणतायां पदजन्यत्वम
धिकं निर्विशेषं निश्चयत्वं वा निविष्टमित्यतिव्याप्तेरसंभवप्रदर्शनार्थमिदमित्याहुः । तथापि पदार्थोपस्थिति
कारणतामात्रापातिव्याप्तिवारणेऽपि । तादृशप्रसक्ते । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति प्रसक्ते इत्यर्थः । शाब्दबोधस्यापि
वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतं पुरुष इत्यादि रूपतत्त्वानिति शब्दप्रयोगे वह्निव्याप्यधूमविशिष्टपर्वतस्य तद्धर्मार्थतया तादृशवि
शिष्टवैशिष्ट्यधर्मासंभवादित्यर्थः । तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधे पदजन्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारक
धियो विशिष्टहेतुत्वात्कल्पनेऽपि तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यावच्छिन्नप्रतीति तादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुताप्र
त्यक्षादिसाधारणी तामादाय शाब्दबोधेऽप्यतिव्याप्तिरिति भावः । चकारादिह व्याप्यवत्सर्वतामिन्नः [illegible] पर्वतपदवाच्य इत्युपमि
तिसंग्रहः । ननु तत्कारणतायां निश्चयत्वमनिविष्टमत आह । रक्तो दण्डो न वेति । रक्तदण्डवानिति ज्ञानं द्वेधा । विशेष्ये विशे
षणं तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या अन्यद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या । तत्राद्यं पुरुषनिरूपितदण्डनिष्ठविशेषणतानि
रूपितरक्तत्वनिष्ठविशेषणताशालिनिरूपितत्वविशेषणतापास्वरूपसंबंधविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः दण्डो रक्तो दण्डवा
निति द्वितीये च पुरुषनिरूपितदण्डनिष्ठविशेषणतानिरूपितानरक्तत्वनिष्ठविशेषणतेति तत्र [illegible] । कारणं च पावादृश
बणज्ञानमसंसर्गाग्रहस्त्व । अत एव निर्विकल्पकानंतरं दण्डो रक्तो नवेति संशयानन्तरं च न तादृशधीः सार्वलौकिकी । पाद
[illegible] विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या बोधाभावे विवादादाह ।

शि०टी०म०

च तादृशसंशयकाले विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यापि स्फुरद्रूपत्वानिर्वाहः तदा तादृशबोधं प्रति रक्तो दण्ड इति निश्चयाभावविशिष्टस्य ता-
दृशसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमः नचैवं रक्तो दण्ड न वेति संशयानन्तरं इह भूतले रक्तो दण्डो नास्तीति मानसधीः विशिष्टे विशेषणमिति री-
त्या स्यात् अभावप्रतियोगितावच्छेदके विशिष्टप्रतियोगिनो विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या भानस्याप्रसिद्धत्वेन तद्धि-
न्नप्रतिप्रतिबन्धकत्वकल्पनायाः अयोगादिति वाच्यम्। लौकिकप्रत्यक्षे इन्द्रियसंबद्धविशेषणतया इव अभावे रक्तो द-
ण्डीयत्वासंसर्गस्यापि अभावे रक्तत्वविशिष्टदण्डत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे तथा-
तादृशबोधवारणात्। वस्तुतस्तु अभावनिरूपितदण्डनिष्ठविशेषणतानिरूपितरक्त[illegible]निष्ठविशेषणताशा-
लित्वमेव विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यात्मकत्वं ग्राह्यत्वम्। न चैवं रक्तो दण्डो नास्तीति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे प्रसिद्धसं-
गत्वाद्युन्नेप्रति तादृशनिश्चयाभावविशिष्टसंशयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। संशयानन्तरं निश्चये न तादृशविशि-
ष्टवैशिष्ट्यबोधानुपपत्तिः अत एव विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या विषयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारण्ये
प्रत्यक्षादिजनकतावच्छेदका। न च प्रत्यक्षादिनियामिका एका विषयता तद्व्याप्यं च विशेष्ये विशेषणमिति [illegible]
विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति विषयताद्वयमिति वाच्यम्। मानाभावात्। विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि विशेष्ये विशेष-
णमिति रीत्या विषयताया नियामकत्वेन तत्र यावच्छेदकत्वे तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति विषयता नियामकसा-
मग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने अतिगौरवात्। एवं रक्तो दण्ड इत्यादौ एकत्र द्वयं पादृ विशेषणविशिष्टविशेषणांत- आरामावनमः।
र वैशिष्ट्यमिति च विषयताद्वयं तत्राप्युक्तरीत्या चरमबोधत्वेनुयोगितावच्छेदकप्रकारकधीहेतुरक्तत्रद्वयमि

स्त्रु विशेष्यतावच्छेदक।

१८

रक्तत्वादिना संशयप्रमाणत्वस्य

प्रसेकविशिष्टप्रकारतानामाद्यपत्तौ रक्तत्वादि २ केचवैशिष्ट्यानि २

निविषयता च व्यापिकस्वरूपमास्माकीनः पन्थाः। अधिकं च शशधरालोकसारमंजर्यां प्रपंचितमस्माभिः। रक्तो दण्डवानिति वि
शिष्टवैशिष्ट्यबोधे रक्तत्वविशिष्टदण्डत्वविशिष्टदण्डनिष्ठप्रकारताव्यासज्यवृत्तिरेकान्रक्तत्ववैशिष्ट्यादिकं तेन रक्त
वह्निमानित्यादौ न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासंभवः। अन्या चाव्यासज्यवृत्तिरक्तत्वादिप्रकारकत्वव्यवहारः। तत्र रक्तत्ववि
शिष्टदण्डत्वाविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति दण्डत्वविशिष्टेऽशे रक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं
तेन द्रव्यं रक्तं न वा दण्डो रक्त इति ज्ञानस्य संग्रहः। न वा द्रव्यं रक्तं दण्डः प्रमेयमिति ज्ञानस्य संग्रहः। एवं रक्तो दण्डवानिति
बोधपरत्वं च विशिष्टदण्डत्वाभावाप्रकारकरक्तत्वविशिष्टावच्छिन्ने दण्डत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतेति यथानुभ
वमूह्यम्। अत एव विशिष्टद्वयज्ञानमेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानेन तत्त्वेन कार्यतावच्छेदकम्। आर्थसमाजेन तत्वा
दितिभ्रमस्य मतमपास्तम्। रक्तो दण्ड इति निश्चयानुविधायि ज्ञानविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादुरूपहत्वाच्चादितेः
एवमनुमितावपि पर्वतत्वादिविशिष्टविशेष्यकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वमिति वह्निव्याप्यविशिष्टपर्वतत्ववि
शिष्टवैशिष्ट्यबोधे इति व्याप्तिः। एवं पर्वतो वह्निव्याप्यवान्नवेति संशये वह्निव्याप्यवान्पर्वतो द्रव्यमिति ज्ञानानुरूपा
दकविशिष्टः परवैशिष्ट्यबोधे नोपेक्ष्यतिव्याप्तिरुद्दिष्टव्या। दण्डवानित्यादौ न दण्डविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे दण्डत्वप्रकारक
धात्वेन हेतुत्वं तत्र धर्मितावच्छेदकाभिन्नत्वस्य संशयाप्रामाण्यनिश्चयत्वस्याप्रवेशात्। दण्डो रक्तो न वेति संशया
नुव्यवसायश्च न रक्तत्वविशिष्टदण्डत्वावगाही। किंतु रक्तत्वरक्तत्वाभावप्रकारकदण्डधर्मिकज्ञानत्वावगाही। विशे

रक्तदंडसंदेहमीत्येवंरूपः ७३६

दण्डत्वविशिष्टावच्छिन्ने रक्तत्वप्रकारकत्वम्।

निर्विकल्पकरूपक इति तस्य विकल्पकस्य विषयांशे ६   क॰ ६   पक्षे वैशि ३   का॰ ९

सि॰ टी॰ म॰

ऽवविशेषणमिति रीत्याकारकेदमंशनवगाहि इति न तत्र व्यभिचार इति भावः। विशिष्टविषयोपधाने नेति तीयाप्रकारे यस्मि
न्नामीत्यादौ घटत्वविशिष्टविषयित्वरूपस्येव तदुपधानस्य द्वितीयप्रकारत्वादिति प्रतियोगित्वाभाववत् विषयित्वप्रकारि
दे तदुपस्थितस्येव प्रकारत्वाभ्युपगमात्। तथा च विषयिताया निरूपितत्वसंबंधेन घटत्वविशिष्टत्वाभावात् तादृशेच्छा
दिसाक्षात्कारे व्यभिचारात् न ज्ञानत्वं तादृशकारणतावच्छेदकमिति भावः॥ [illegible] विशेष्यपदवैयर्थ्यतामाह इच्छाद्वेषयोः
साक्षात्कारः संभवति। विनश्यदवस्थेन जनितयोरिच्छाद्वेषयोश्च साक्षात्कारो न स्वीक्रियते इत्यत आह।
कृतेश्चापि साक्षात्कारो यत्र कृतितदंशे सविकल्पक इति तदंशे निर्विकल्पकत एव संभवादिति। न च कृतिसाक्षात्कारे पू
र्वप्रत्यक्षस्य विषयस्य तेरावश्यकत्वे कथं व्यभिचार इति वाच्यम्। सविषयप्रकारत्वे नैव सं[illegible]रादिसाधारणेन   का॰
प्रसाक्षान्तिस्यादिति। ननु तत्तद्विशिष्टबुद्धौ तत्तद्विशेषणधीत्वेन हेतुत्वात् कृतिसाक्षात्कारात् पूर्वं विशेषण
धीनियमेन विषयस्य तेरावश्यकत्वे कथं व्यभिचार इत्यतस्तत्रापि ज्ञानलक्षणाप्रवेशं दर्शयति। विशेषणावि
षयकत्वादिति। इदं च विशिष्टज्ञानस्य कारणतावच्छेदकप्रदर्शनाय। विशेषणाविषयकत्वेनैव तत्र हेतुत्वा
त्। विशेषणविषयकेन संस्कारेण न विशिष्टस्मृतिः समानविषयकप्रकारकत्वेनैव संस्कारस्मृत्योः कार्य
कारणभावात् तस्य तदुपदर्शनायाह। विशिष्टसंस्कारादिति। तद्विषयकगुणानां तादृशविशिष्टविषयकगुण   श्रीगणेशाय नमः

समान २   १८

प्रकारतासंबंधेन २ तृ५

संशयान्यत्वं विहाय संशयप्रकारतावच्छेदकत्वोपगमेनोक्तापत्तिरत आह ४

ता५

गोत्ववता दृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे । अत्र च गुणनामिनिरूपणनिर्देशमात्रं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंशयान्यत्वेन
प्रकारतया विशेषणतावच्छेदकत्व संशयान्यत्वेन वा हेतुतेति ध्येयम् । न च रक्तदण्डांशे अनुद्बुद्धसंस्कारवतः पुरुषा
शे लौकिकसन्निकर्षवतो रक्तदण्डवान् पुरुष इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः ज्ञानस्य तत्र सत्त्वेपि रक्तो दण्ड इत्येत
योर्न संशयदशायां तादृशानुद्बुद्धसंस्कारसत्त्वे तादृशबोधापत्तिरेवं रक्तदण्डादौ लौकिकसन्निकर्षदशायां म
यीति वाच्यम् । तथ्यस्य व्यक्तिविशेषप्रतीतेरुद्बोधकानामपि न व्यक्तित्वेन हेतुत्वात् । भवतामपि तदुद्बोधक
व्यक्तिविशेषास्तां स्मृतिविशेषहेतुत्वस्यावश्यकत्वस्य वे संस्कारप्रयोज्य तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधपू
र्वस्मृतिव्यक्तिविशेषकल्पनायाम् एव गौरवपराहतत्वात् । न च यत्र पुरुषसन्निकर्षदशायां नो द्बोधकसमवधा
नं किंतु तदभावदशायामुद्बोधकसमवधानेन स्मृतिस्तत्र तादृशोद्बोधकस्य प्रत्यक्षव्यक्तिं प्रत्यपि हेतुत्वकल्पने गौ
रवं अकल्पने च पुरुषसन्निकर्षदशायां रक्तदण्डविषयानुद्बुद्धसंस्कारसत्त्वात् तादृशप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् ।
यत्र पुरुषसन्निकर्षदशायामेव तादृशसंस्कारोद्बोधकसमवधानेन तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षं जनितं त
त्र तादृशसन्निकर्षाभावकाले स्मृतिवारणाय तादृशोद्बोधकव्यक्तेः स्मृतिहेतुत्वकल्पनायाः भवतामपि तुल्यत्वा
दिति । अत एव गतो संस्कार एव प्रत्यभिज्ञाया हेतुरिति प्राचीनाः । मणिकारमते तु प्रतिबंधकाभावे सति यो

उद्बोधकान्तरव्यक्तित्वेन हेतुत्वादेवा
उद्बुद्धत्वात् संस्कार एव ।

अत्र स्मृति ... सन्निकर्षे ... तथा चात्र विशेषसामग्र्यभावान्नोक्तापत्तिरिति भावः ८
... विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षमिति पूरणीयम्
ततः ।

... हेतुत्वादिनामपि ८

शि.ची.मं.

उद्बुद्धसंस्कारेऽवश्यंस्मृतिरिति नर्तैस्मृतिरेवप्रत्यभिज्ञाहेतुरिति न संभवः अनुमितावपिज्ञानत्वस्यहेतुतावच्छेदके प्रवेशगौरवात्‌ आ
ह [illegible] इच्छादित इति न निच्छादितोऽनुमितिः स्यादत एव क्षणद्वयानंतर्भावेनानुमित्य
भावस्य [illegible] निरसितुमशक्यत्वादत आह संस्कारादेरिति अत्र च स्थूलकालोत्तरभावेनानुमित्यभावः सुनिश्चीयत इति
भावः ननु तथापि अनुमितौ ज्ञानत्वेन हेतुत्वे कथं संस्काराद्युत्पत्त्यनापि हेतुत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वादत आह संस्काराद्यन्यस्येति
न चानुमितौ ज्ञानत्वेनैव तादृशनिश्चयघटकतया विषयत्वेनेति अत्रेदं पश्यामीत्यनुव्यवसायसाक्षिको लौकिकत्वानिया
मको विषयताविशेष एव नार्थिताकारसत्तयोरेकद्वैकः यदभावात्सुरभिचंदनमित्यादौ सौरभे न पश्यामीति धीः अ
न एव कुसुमोऽत्र [illegible] प्रकाशे साक्षात्कारत्वावच्छिन्नविषयताघटितमेव लौकिकप्रत्यक्षलक्षणमुक्तं वर्द्धमानो
पाध्यायैः न तादृशविषयतया प्रत्यक्षत्वव्याघ्र्यरणतावच्छेदकते नन परमाण्वादिसाधारणता तादृशविषयताश्रय
वत्प्रत्यक्षत्वेनाऽधितावच्छेदकत्वे न विषयाजन्यसन्निकर्षोपनीतभानव्याप्तिः न च सन्निकर्षोपनीतभानासिद्धिः सर्वत्रा
नुमत्यक्षसामग्रीसत्वादितिवाच्यम् कामिनीजिज्ञासादिवशात्ताद्वाविषयकत्वसंभवात्‌ तादृशप्रत्यक्षस्य तादृशविषयता
संबंधेनकार्यता तादृशविषयस्य चेतादात्म्येन हेतुत्वे यतोन व्यभिचारः तत्पक्षे निर्विषयकप्रत्यक्षे अवश्यं स्युपेया [illegible] मागरेशापनमः
शेषकार्यकारणभावेन ज्ञातिप्रसंगमंगेज्ञानप्रत्यक्षे [illegible] तोनेत्यादिनोहेतुत्वेनस्यनमेवप्रामाण्यग्राहकमित्याशयेनाह अत

संसर्गितयेत्यादि साक्षात्कारत्वावच्छिन्नलौकिकविषयतावलेदृ

तेषाकाव्यत्वेसंनिकर्षा नत्वम् ५

प्ता ५

सि. दी. ...

संयोगे न वृत्तिमत्त्वात्. हेत्वधिकरणकपालावच्छेदेन तद्वृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात्. व्याप्यवृत्तावच्छेदकास्वीकारेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्. एतद्रू
पवान् एतद्रसादित्यादौ एतद्रसाधिकरणावच्छेदेन तद्रूपवत्समवेतत्वाभावस्य तद्रूपवदसमवेतत्वसंभवेनाव्याप्यवृत्तित्वासंभवादिति. न
नु द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकरणे द्रव्ये द्रव्यत्ववद्वृत्तित्वाभावस्य समवायेन असत्त्वेन तत्तद्वृत्तित्वाभावाधिकरणभिन्नत्वसत्त्वादतिव्या
प्तिरत आह. व्यभिचारिणीति. तादृशहेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणे तादृशाभाववत्त्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्ति
त्वाभाववत्त्वम्. ननु साध्यवद्वृत्तित्वव्यतिरेकव्यभिचारलक्षणं कथं तदभाववद्वृत्तित्वतः प्रतीतिप्रमाणयति. सत्तायामिति. एवं सत्तायां द्रव्य
त्ववद्वृत्तित्वाभावविशिष्टसत्त्वे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वे अतिरिक्तत्वादिति. यद्यपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरण
रतिविवक्षाया आवश्यकत्वात् व्याप्तिनिरासे विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानुधावनमेव फलम्. अन्यथा इदं स्पर्शवद्भूतत्वं मूर्त
भयं इत्यादावव्याप्तिः केवलहेत्वधिकरणस्य आकाशादेर्भूतत्वादिविशिष्टस्पर्शवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वात्. तथापि सार्वभौमेनाति
शिष्टानिरूपिताया अधिकरणताया अतिरिक्ताया अनभ्युपगमेन तेनाऽपि विशिष्टसत्त्वाधिकरणत्वेऽभ्युपगमाभिप्रायेण विशिष्ट
स्यातिरिक्तत्वाभ्युपगमे नैयायिकसामंजस्यमिति कृतं तथापि विवक्षणीयमिति अभिप्रायेण यवानथाभिधानात्. न चोक्तभूत
त्वमूर्तत्वोभयाव्याप्तिः उभयत्वस्यापि एकविशिष्टापरत्वरूपत्वेनाकाशादिवृत्तिभूतत्वादेरुभयान्यत्वादिति. विशिष्टस्या

स्पा० ७

गुणावच्छेदेनेऽसर्वः ५

भारामापनमः

अवच्छेद्याधिकरणसंबंधस्यैवावच्छेदकत्वादिति भावः ९

हेतुतावच्छेदकसंबंधभिन्नेत्यादिरर्थः ३ हेत्वधिकरणत्वाभावः ३ तथा च साध्यतावच्छेदकसंबंधभिन्नेत्यादिरिति भावः

येनकेनेति-वह्निमान्धूमादित्यादौ आधेयतानिरूपकतयाह- कचिदिति-गुणत्वाविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौ सत्तात्वरूपसाध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वस्य जात्यादौ सत्त्वेन तत्र जात्यधिकरणत्वाभावस्य सत्त्वादिति भावः। तदा केवलान्वयीति-यद्यपि सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिस्तथापि साध्यवद्भिन्नेयदधिकरणत्वाभावइत्युक्तौ तदव्याप्तिवारणे संभवतीति तन्नोक्तम्- नाधिकरणेति-एतद्रूपकान्एतद्गसादित्यादौ द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्नस्य साध्यवत्तासंभवेपि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य भेदे विशेषणत्वेननाव्याप्तिः संभवतीति नाधिकरणेत्युक्तम्- सर्वत्रान्वयिभिन्नव्यतिरेकिणि च हेतुतावच्छेदकेतिहेत्वधिकरणवृत्ति सप्तमी। अवच्छेदकतायां हेत्वधिकरणवच्छेदकेत्यर्थः। तेनैव। हेतुतावच्छेदकसंबंधेनैव। आद्यदलव्यावृत्तिमाह-संयोगेनेति-अत्र नावपीत्यनेनान्वयः वह्निमती त्यत्रापि संयोगेन सं...[illegible] ...संयोगजनेन समवायेन च हेतुः साध्यतायां संयोगेन हेतौ धूमाद्यावतिव्याप्तिवारणाय- संबंधान्तरेणेति- न चाकाशत्वेन तस्य प्रसिद्धिरिति संबंधभेदेन वर्तमानपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम्- आकाशादेः अवृत्तित्वेन तद्वृत्तिसाध्यवद्भिन्नत्वाभावेहेत्वधिकरणवृत्तिभिन्नत्वासंभवात्- यद्यपि पर्वतीयरूपादावपि वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्य न पर्वतादिदेशावच्छिन्नत्वे रूपादेः कुत्रापि संयोगाभावेन स्वरूपेणैव तथात्वसंभवात् गुणकिरणावस्थास्वेवमेव पर्याप्ततावच्छेदकनिरासात्- तथापि पर्वतरूपे वह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीतिवत्त्वात् विलक्षणमेवावच्छेदकत्वं पर्वतादेः स्वीकार्यमिति भावः। न च धूमवत्त्व...पालेसमवेतद्घटस्य वह्निमत्सत्वेने

साध्यवद्भिन्नत्वाभावाभावात् २ न २

व्यापकत्वेपि नातिव्याप्तिः अत्रव्यापकताघटकप्रतियोगिव्यधिकरणत्वं
ननिविष्टं तेन संयोगेन वह्न्यधिकरणत्वं ।

धू॰ १

च्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्न्यधिकरणत्वाभावस्य धूमनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वं स्याद्व्याप्यवृत्तितयातदभावस्य केवलान्व
यित्वेपि नातिव्याप्तिः अनेतिप्रयोजनकृतयेति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणत्वाभावस्य घटकत्वे हेतुतावच्छेदकाव
च्छिन्नोभावस्यानिवेशात् यथासन्निवेशे अवैयर्थ्येपि अनतिप्रयोजनकत्वादित्यर्थः। साध्यसमानाधिकरणाधिकरणत्वस्य
तत्साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं तस्याभावः साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं तदभावः साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम् च
रमत्वर्थस्य तद्भिन्नत्वं प्रतियोगिव्युत्पत्तिवैचित्र्यात् नञ्प्रत्यासत्त्या द्वितीयेपि सत्वप्रतियोगी वस्तुतस्तु यत्रानधि
करणं भूतत्वमिति सादेर्भूतत्वेधराधिकरणत्वावच्छिन्नभेदः प्रकारतया भासते तत्र वानधिकरणेत्यत्र अधिकरणपदं ध
टपदसमभिव्याहारवशात् लक्षणया घटाधिकरणपरस्यापकत्वघटपदं तात्पर्यग्राहकमात्रम् अन्यथा घटपदेन स
मं अनधिकरणपदस्य षष्ठीतत्पुरुषसमासे घटसंबंध्यनधिकरणमित्यर्थः स्यात् तथा च बाधः अधिकरणत्वावच्छिन्न
भेदस्य भूतलेऽभावात् अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिवलल्लभ्यतया। नाधिकरणपदेन
घटाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदस्य प्रत्यायपितुं अशक्यत्वात् एवं प्रतियोग्यनधिकरणसादेपदं तेप्यैवैरीतिरनु
संधेया साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वं हि साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वसामान्याभावो यत्किंचित्साध्यनिष्ठाधे
यतानिरूपकत्वं वा आधेयत्वेनेति केवलान्वयिसाध्यके इत्यर्थः। अथाव्याप्तेर्हेतुं प्रदर्शयति साध्यनिष्ठेति च्छिन्ना

श्रीरामायनमः

सं[illegible] २
अधिकरणं अधिकरणस्य अधि
करणाधिकरणं न अधिकरणा
धिकरणं अनधिकरणाधिकरणं
ततः साध्येन सह [illegible] ३

साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वं धूमाभाववत्यपीति तत्राव्याप्तिवारणार्थं हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेति ८

गुणादौ ६

अन्यथा सुखवानात्मा महाकालान्यतरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः। तथा च संयोगसंबंधेन द्रव्यसामान्यसाध्यतायां समवायेन हेतौ द्रव्यत्वेऽव्याप्तिः
तत्र संयोगेन गुणकर्मवृत्तित्वस्याप्रसिद्धत्वात् साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वस्य गुणत्वादावप्रसिद्धत्वात् आह। साध्यनिष्ठाधेय
तामिति। साध्यनिष्ठाधेयत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यम्। तेन सुखवानात्मा महाकालान्यतरत्वादित्यादौ संबंधसामान्येन सु
खनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणगगनादौ अन्वतो नातिव्याप्तिः। समवायेन वह्निनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणपर्वतादिरतो
धूमेनाव्याप्तिर्वारिता। तत्त्वमपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यम्। तेन संयोगेन वह्निनिष्ठाधेयतानिरूपकधूमावयवसमवे
तेऽधूमेनाव्याप्तिः। नन्वेवं सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्र समवायेन हेतौ द्रव्यत्वे द्रव्यं घटादित्यत्र संयोगेन हेतौ घटे चाव्याप्तिः समवा
येन साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणसामान्यापेक्षया हेतुतावच्छेदकसंबंधेन संयोगेन समवायेन वा तत्र तत्राप्रसिद्धत्वात् आ
ह। साध्यनिष्ठेति। अत्र व्यापकता हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणतावच्छिन्नाभावत्वेन बोध्या। तेन हेत्वधिकरणता
वच्छिन्नाभावस्याप्रमेयत्वादिना साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। आर्द्रेन्धनप्रभववं
ह्न्यधिकरणताभावस्य तादृशाधिकरणत्वव्यापकत्वादाह। सामान्येति। वह्न्यधिकरणतासामान्यान्तर्गतायोगोलीयव
ह्न्यधिकरणतासाधारणस्य तादृशप्रतियोगितावाभावान्नातिव्याप्तिरिति। साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकतावच्छेदक
हेतुतावच्छेदकसंबंधनिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नाभाववत्त्वं तेन निष्कर्षः तेन व्यासज्यवृत्तिधर्माव

साध्यमत्रधर्मः ४

कत्व।

सि०२१-

प्रतियोगितावच्छेदकतासमानावच्छेदकताकप्रकारकताशालित्वम्॥३

दृस्तवगसमभावः घटपटौनस्तः।

नापिकरणेयेनेत्यपिवक्ष्यमिति तस्य ज्ञातौ न समवायद्रव्यत्वगुणत्वेन सत्त्वंइसादौ घटत्वं पटत्वमुभयं च परस्परसामानाधिकरण्यापन्नं प्रतियोगितावच्छेद

कं न तु उभयत्वमात्रं केवलं घटत्वं पटत्वं वा यत्किंचिदुभयवत्तिकेवलघटवत्तिके वलपटवत्तिवाधृघटपटौ न स्तः इति प्रत्ययात् तादृशप्रतियोगितावच्छेद

काविच्छिन्नं घटपटोभयमेवातस्तदुभयवत्स्येव न तादृशप्रत्ययः एवं दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावापन्नं पुरुषत्वं दण्डे

दण्डत्वं च प्रतियोगितावच्छेदकम् एवम् लक्षणयोः पौनरुक्त्यमाशंक्याह साध्यमिति असामानाधिकरण्यम् तदनाधिकरणवृत्ति

करणत्वं तदधिकरणानधिकरणत्वं वा आद्ये समवायान् द्रव्यत्वादित्यादौ व्याप्तिः समवायो द्रव्यत्वानधिकरणाधिकरणत्वस्य सत्वादत

आह यदधिकरणेति साध्य असामानाधिकरण्यस्य यत्र समानाधिकरण भिन्नस्य साध्यस्य पदार्थस्य संबंधो न भवतीत्य

वाधितम् अविवक्षितं चैतस्य नोपादितिकृत्स्नतु अत्रापि यत्त्वेन तत्वानुगमात् साध्यनिष्ठेति साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्व निरू

निरूपकाधिकरणताप्रतियोगित्वं साध्यनिष्ठाभावीयवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरूपकता संबंधेनावच्छेदकं यदधिकरणत्वं वृत्तित्वमिति

यावत् द्रव्यं सत्वादित्यत्र द्रव्यत्वेन साध्ये गुणादिवृत्तित्वाभावस्य सत्वात् साध्यनिष्ठाभावीयवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरू

पकतासंबंधेनावच्छेदको गुणत्वादिवृत्तित्वस्य समवायां सत्वान्नातिव्याप्तिः ननु वह्निमान् धूमादित्यादावपि अयोगोलकीय

वह्नेः पर्वतीयवह्नेर्वा महानसवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वात् तादृशसाध्यनिष्ठाभावप्रतियोगिवृत्तित्वनिरूपकमधिकरणं महानसा

न संतवृत्तित्वस्य धूमे सत्वादव्याप्तिः किं च साध्यनिष्ठसामानाधिकरण्यमित्यत्र वृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यम्। ८२

पदज्ञानस्येष: १ तर३

संबंधेन घटस्याभावे तादृशप्रतियोगितया अस्तीत्वाद्दितिवाच्यम्· कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता ८

स्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्पदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन घटप्रकारकाभावशाब्दबोधजनकत्वं आयत्तावच्छेदकं नीलसाकांक्ष
घटोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्पदस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन नीलघटप्रकारकाभावशाब्दत्वं स्म· तथा नीलघटो
नास्तीत्यादौ च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनान्वयबोधाभावः तात्पर्याभावात्· विशेषणाकांक्षत्वेनाज्ञोत घटत्वादिविशि

च ८ शिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वादिनाबाधघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन घटप्रकारकाभावबोधजनकत्वं वाच्यम्· घ
टादन्यइत्यादौ च पंचम्या अवधित्वेऽवधिमत्त्वे वा शक्तिः स्नात्रे च घटत्वावच्छिन्नत्वनिष्ठत्वेन घटत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वं वा संबंधः। एवं घटस्या
भावइत्यादौ च प्रतियोगित्वेऽनुयोगित्वे वा षष्ठ्यर्थे घटत्वावच्छिन्नत्वनिष्ठत्वादिकं संबंधः। कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ चायोग्यतानिश्चयप्र
स्या नांभ्रेमान्नस्तः शाब्दबोधः। घटतदभावयोर्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वसंबंधत्वेन कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वस्यासंबंधत्वे· न चात्र भ्रमो न कंबुग्रीवादिमत्त्वस्यावच्छेदकत्वेनस्याप्रकारकत्वात्· नापि कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेना
वसंबंधतयाभानात्· अभावस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि[illegible]तयैव घटसंबंधितया कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंबंधेन घ
टसंबंधित्वेन तेन संबंधेन घटप्रकारकत्वादिति· भूतले घटपटौ न स्तइत्यत्र भूतलवृत्त्यभावे घटपटयोरुभयत्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकसंबंधेनान्वयः इति द्विवचनप्रयोगः साधुत्वार्थः दाराः सन्तीतिवत्· भूतलवृत्त्यभावस्य घटपटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
संबंधेन घटपटयोरन्वयः तथा च भूतलवृत्त्यभावीयो घटपटोभयः इत्यन्वय इति केचित्· भूतलाधेयत्वस्याभावे घटपटोभयत्वसामा
६।

स्यमपरम्पर्यं।

तत्सदेन हेत्वभावपरामर्शानुपपत्तेः हेत्वभावप्रतियोगित्वमित्युक्तौ च शब्दगौरवादिति । क्रमेण विशेषणयोः फलमाह हेत्वेनेत्यादिना । अत्र निरूप-
प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तिकल्मिषनिरूपकप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावप्रतियोगित्वं हेतो-
र्माव्यम् । तेन कपिसंयोगी एत[...]त्वादौ प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नस्य साध्याभावस्य हेत्वभावस्य चाप्रसिद्धत्वेऽपि प्रति-
योग्यनधिकरणवृत्तिर्यः कपिसंयोगाभावः न इत्प्रद्रव्ये एतत्त्वाभावस्य सत्त्वेऽपि व्याप्तिरिति । साध्ये साकल्यप्रसिद्धेः साध्याभाववद्वृत्ति-
साकल्याप्रसिद्धेः हेत्वभावे सकलसाध्याभाववद्वृत्तित्वाप्रसिद्धेः क्रमेण व्याप्तिभेदमाह । यत्रेत्यादिना । तत्र साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नसाध्याभावविवक्षणे साध्ये साकल्याप्रवेशादाह । विपक्षो वेति । एकव्यक्तिकदतिविषयत्वमेनान्वयः ईश्वरभिन्नं पटत्वा-
दित्यादावित्यर्थः । तत्र व्याप्तिरिस्यत्वे तेनैन संबंधः । ननु साकल्यमिहाशब्दरूपं आपन्नसंपर्यवसितमत आह । निर्धूमत्वादाविति । निर्धू-
मत्वस्य धूमत्वावच्छिन्नसामान्याभावत्वेन कस्यैकव्यक्तित्वात् साकल्या[...]प्रसिद्धेरदोषस्यनोव्याप्येति । तादृशव्याप्यस्य जलत्वादेर्लम्प-
तत्साध्यतापन्निर्वह्नित्वस्य च व्यभिचारित्वात् सद्धेतुत्वार्थमाह । तत्त्वेनेति । व्याप्यत्वेनेत्यर्थः । ननु [...] साध्यवत्प्रतियोगिका-
न्योन्याभावासामानाधिकरण्यमिष्येत तस्य दोषत्वे तद्दमपि दुष्टमत आह । अत्रेति । साध्यवदन्येसत्त्वेत्यर्थः । तत्र तु यत्किंचित्साध्यवत्वभिन्ने-
दोऽपि साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावो भवतीत्यव्याप्तिर्वह्निमान् धूमादित्यादावपीति भावः । प्रसत्ताविति । अत्र साध्यवद्भेदेन लक्षण-
या साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभिधीयते तस्य च अन्यपदार्थैकदेशे भेदे भेदेनान्वयः । घटेनेत्यादौ च घटत्तदभाव यो घटत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं संबंधः ननु विशेषणीभूतघटत्वादेरभावेन समं तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं संबंधः तथा च तस्याभावो घटीयो श्रीरामाय नमः
घटइत्याकारकतापत्तेः । एवं घटत्वस्येतरविशेषणतया पदार्थैकदेशतया चाभावेऽन्वयासंभवात्त्रेतिध्येयम् । अत्र च घटत्वविशिष्टोप- ३१

ननु अनेकत्वे सति अप्राप्यत्वे ९

तर्क ४ मा २ हेत्वभावसत्वेन०

ध्याभाववतीति० साध्याभावे साकल्यदाने तु धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः तत्तत्वह्न्यादावच्छिन्नाभावघटितसाध्याभावस्कोमस्य प्रतियोगि
त्वे यधिकरण्यावच्छिन्नस्याधिकरणे गुणादौ वह्न्यादेरभावसत्वादव्याप्तिश्च० पृथिवीत्वाभाववान् जलत्वादित्यादौ० तत्र तत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छि
न्नाभावघटितसाध्याभावस्याधिकरणस्याप्रसिद्धेः ▬▬▬▬▬ ननु वह्निमत्यपि सकलवह्न्यभावसत्वादव्याप्तिः व्यासज्यवृत्तिध
र्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वेनाभावविशेषणे तु जातिमान्सत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्र पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टसकलजात्यभावस्याजा
तिमत्यपि सत्वात्० न च सकलसाध्यस्य तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वा तन्निवेश्यो गुणान्यत्वविशिष्टजातिमान्सत्त्वा
दित्यादावतिव्याप्तिस्तत्र सकलसाध्यो तद्गताया सामान्याधिकरण्यघटितत्वावच्छिन्नाभाववति सत्त्वादौ तन्नायाः अभावसत्वादतः साध्यतावच्छेद
केति० व्याप्यवृत्ती ति० कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ हेतौ रव्याप्यवृत्तिचे ▬ तु तत्राभावसत्वेन नाव्याप्तिरिति भावः यद्यपि हेत्वभा
वप्रतियोगित्वे यधिकरण्यस्याविवक्षितत्वात् अव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तिः संभवति तथापि यथाश्रुतस्य नाव्याप्तिरिति व्याप्यवृत्ती
त्युक्तम्० व्यभिचारिणीति० पृथिवी कपिसंयोगादित्यादौ अभावद्वयसाध्याभावे हेत्वभावे च प्रतियोगित्वे यधिकरणसाध्यतावच्छेद
कसंबंधेन हेतुतावच्छेदकसंबंधेन च यथायथं बोध्यम्० तेन द्रव्यत्वप्रकारकं एतत्प्रमाणान्द्रव्यत्वात्० अयमात्माज्ञानादित्यादौ नातिव्याप्ति
रव्याप्तिर्वा द्रव्यत्वप्रकारकप्रमा पांगुरणादिकं न विषयः सवप्रमा एतत्सदनधर्त्यात न द्रव्यांशिया चेति संयोगे प्रमेयमितिसमूहालंबने
द्रव्यत्वप्रमाविषयतायाः केवलान्वयित्वेन समवायेन तदभावस्य संबंधसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासंभवेपि न क्षतिः हेत्वभा
वोपी त्यपि नासाध्याभावोपि० प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेरि
त्यादौ नातिप्रसंगः न च साध्याभावोपीत्येव वक्तुमुचितम्० अपि तु हेत्वभावसमुच्चयइतिव्रत्ने कृतम्० तथा सतितत्प्रतियोगित्वमित्यत्र
प्रतियोगि यत्र हेत्वभाव व्यधिकरण्यमनिविष्टमितिभावः०

सि.

स्यान्वयाभावात् । यथासन्निवेशेन वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अभेदेन साध्यवद्भिन्नान्वितसाध्याभावसंबंधिनो ऽनिरूपितत्वान्वये साध्याभाववत्त्वस्याव्या
वर्तकत्वेन वैयर्थ्यात् । अभेदेन साध्यवद्भिन्नोपादाने त्वस्यैव सम्यक्त्वादिति । न चाधिकरणभेदेनाभावभेदपक्षे एवं एतल्लक्षणमिति साध्य
वद्भिन्ने यो ऽभावः इत्येतावतैव सामञ्जस्ये साध्यपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । व्याप्यव्याप्यवृत्तित्वविरुद्धधर्मसंसर्गेण द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावात् । गुणादिवृ
त्तिसंयोगाभावस्यैव भिन्नत्वोपगमात् । न तु घटत्वाभावादेरपि अधिकरणभेदेन भेदाभ्युपगमो मानाभावादिति । यदि चाभावमात्रस्यैवाधि
करणभेदात् भेद इति मतं नेदम् । तथापि साध्याभावे सत्ताभावत्वेनाभावाभावसाधारण्यमुपात्तम् । अन्यथा घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ
अभावसाधके भावभिन्नसाध्याभावस्याप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिः स्यात् । तथा च साध्यवद्भिन्ने वर्तते यो द्रव्यत्वरूपो द्रव्यत्वाभावाभावस्तद्वति पर्व
ते धूमादेर्वृत्तित्वेनासंभवो ऽव्याप्तिर्वा स्यादतः साध्येति । साध्याभाववत्त्वे च साध्यवत्तागृहविरोधिग्रहविषयसंबंधेन तेन कालिकतया आ
त्मत्वस्याभावे देशिकविशेषणतया साध्ये आत्मत्वादिहेतौ नाव्याप्तिः । धर्मो दाचितीति । तथा च साध्यवद्भिन्ने गुणादौ यः कपिसंयोगा
भावः स एव द्रव्येपीत्यव्याप्तिः । इदमुपलक्षणम् । घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभाववान् आकाशत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्र हि साध्य
वद्भिन्ने घटे यस्तादृशसंयोगरूपः साध्याभावः तद्वति गगने आकाशत्वं वृत्तेः । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टः साध्याभावः तद्वद
वृत्तित्वमित्युक्तौ नायं दोष इति वाच्यम् । साध्याभावपदवैयर्थ्यात् । सिद्धिकर्मत्वं साध्यत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं साध्यवत्पक्षेति । अ
व्याप्तेरिति । व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनान्योन्याभावविशेषणे एतद्रूपवान् एतद्रूपादित्यादावेव लक्षणगमना श्रीरामाय नमः
दसंभवो न भवतीति भावः । साध्याभाववत्तिसाकल्यप्रवेश एव साध्यसाकल्यं सार्थकमिति प्रथमसाध्याभाववत्तिसाकल्यं व्याचष्टे । सा

स्प५

संभाव्यैवतादृशशब्दप्रयोगइत्यर्थं व्याचष्टे। आपाततइति यावदसत्ख्यातिर्नसंभवत्यात्मनइत्यर्थः। नत्विति द्वौतु भ्रमस्यासत्ख्यातिरूपतया भ्रमजनकत्वाति
द्वावपि ना प्रामाण्याभावसिद्धिरिति भावः। विषयबाधेति। अप्रामाण्याभाववति अप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्य विशेष्ये अप्रामाण्याभाववत्त्वांशिना
नुपपन्नेत्विति भावः। संशयो हि रजतत्वप्रकारकत्वात्संकरजतत्वप्रमाभ्रमसाधारणधर्मदर्शनात्। विशेषादर्शनाच्च भवेदत [illegible]कत्वेनसंभवतिद्
त्या [illegible] ह। अनुगताकारासंस्पर्शिनीत्यादिना। अनेनसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञाननिरासः। परमार्थसदित्यनेनाविशेषादर्शनस्य निरासः। तादृशस्य
सम्भरणविषयकत्वस्यैवव्यावर्तकधर्मदर्शनविधया संशयविरोधित्वादिति। कोटिरूपविशेषनिश्चयमपि दर्शयति। स्वसंवेदनेति। स्वेन स्वात्मके
नसंवेदनेनसंविदितं विषयीकृतं प्रामाण्यं यस्येति। स्वविकल्पके संशयकारणोपपत्तिमाह। परं त्विति। प्रत्यक्षे प्रामाण्यसंभाविरहेऽथामि[illegible]प्रार्थमि
स्मृते।
स्थिरस्थीनं तरंमुत्पन्ने [illegible] प्रामाण्यसंशयानुभवइत्यतआह। तदुत्तरेति। सम्भावितविनो विषयीकृतो भ्रान्तानुगताकारोपेनतत्र। सन्मात्रेति। अ
सदविषयकत्वेसति सद्विषयकत्वं सन्मात्रायतनत्वं तत्त्वनिर्विकल्पकविषयः असद्दूषितत्वर्जितत्वात्विपिता नवस्थापाताच्च। नचतदपिसंभाव
नीयम्। तथामतिप्रत्यक्षेसन्मात्रावलंबनत्वप्रामाण्यादीनामप्रामाण्यकल्पापातात्। संभावनायांप्रमा [illegible] त्वाभावादिति भावः। सर्वमिदम्। अनुमाने
प्रामाण्यसाधनम्। समारब्धेति। समारब्धाया अनुमानप्रामाण्यपरीक्षाया तत्कारणीभूतं पत्युत्पन्नहेतोपायप्रतिपादनंतस्य निदानमित्यर्थः। व्या
प्तिस्वरूपज्ञानेहि व्यभिचारज्ञानाभावे अव्यभिचारत्वहेतुसहचारत्वहेतुसमानाधिकरणत्वनिर्धमत्वरूपव्याप्तौ सहचारांशस्य विशेषणतयात दज्ञा
नविषयेप्युपयोगि त्वेनप्रतिपादयितुं शक्यतेनान्यथेति भावः। अव्याप्येति। कथिसंयोगीत्यत्र द्रव्यत्वादिसाधाविसर्थः। साध्यवद्भिन्नोपःसाध्याभाववान
तिकर्मधारयेसाध्याभाववदित्यस्य अव्यावर्तकत्वेनवैयर्थ्यमितःसहमीतत्पुरुषेणव्याचष्टे। साध्यवद्भिन्नेति। नचसाध्यवद्भिन्नेनसमं अव्यतिसं

शि॰टी॰

नुः।

चनिरुक्तसंवादस्यपरमार्थसंदिग्धपक्षघटितमूर्तिकस्याविकल्पस्येनासंस्पर्शात्। कथंचमोपासततमेनतसिद्धसंवादमेयोपपादयति॰ अध्यक्ष
मूलकेति॰ शशविषाणादिविकल्पानामनादिवासनापरिपाकमात्रमूलकानांवारणार्थं अध्यक्षमूलकेति॰ अत्रसंभावितस्येत्यनुस
ज्यते॰ तथाचसंभावितस्याध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वात्संभावनापामध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितविषयकत्वसंवाद
इत्यर्थात्तत्पंचम्यनुपपत्तिःसमयसंभावनपेवशब्दादेःप्रवृत्तिःस्यादतउक्तंनिर्णयेति॰ आदिनाआकांक्षा॰ तात्पर्यादिनिर्णयपरि
ग्रहः नाप्रत्यक्षंप्रमाणमितीति॰ तथाचस्वाभिमतस्यप्रत्यक्षातिरिक्तेप्रमाणत्वाभावव्यवस्थापनस्यानुगुणत्वेनेवानुमानत्रा
प्रमाणपसाधनंचारित्रस्येतिभावः अप्रमाणसाधर्म्यस्यप्रमाणेपिसत्त्वादप्रमाणसाधर्म्यत्वेनप्रमाणत्वाभावव्याप्तेसत
आह॰ प्रमाणतेति॰ प्रमाणताप्रयोजकंइंद्रियत्वंसंख्याप्रतिनिश्चयपत्वादिवेकतरासिद्धतथाचपूर्वंव्यभिचारशंकोपवर्णनेन्या
प्रतिनिश्चयपाभावप्रदर्शनद्वाराप्रमाणताप्रयोजकरूपभूयस्त्वसंपादनायेवेतिभावः दृष्टंसाधनवत्तपाभिज्ञितंतस्यता
धर्म्यंसाध्यव्याप्यहेतुस्वरूपंतस्यदृष्टंज्ञायमानंअती॰ तत्स्याविव॰ ज्ञात॰ तथाचज्ञायमानसा॰ धर्म्यस्येतियावार्थः ज्ञान
धर्म्यंसाध्यव्याप्यहेतुस्वरूपंतस्यदृष्टंज्ञायमानंअती॰ तत्स्याविवक्षितात्तथाचज्ञायमानसा॰ धर्म्यस्येतियावार्थःज्ञान
करणतामाश्रित्यपूरयति॰साधर्म्यदर्शनस्यैति॰ अभिहितमेवेति॰ व्यवहारहेतुरित्यनेनाचिनम्॰ तथाचानुमानाप्रामाण्यंपरकी
पसंदेहादिकंचसाधर्म्यदर्शनेनसंभाव्यतनव्यवहारोपपत्तिरित्युक्तस्यामित्यर्थः। केचित्तु अभिमतमेवसाधर्म्यदर्शनंप्रमा
णताप्रयोजकरूपभूयस्त्वदर्शनम्॰ संभावनामनुमानं प्रामाण्यसंभावनाम्॰ ननुसंभावनायां कथमप्रमाण्यव्यवहारः कथं भोगमायमम:
वाषरकीपसंदेहादिकम॰ निर्णीयतदुद्देशायशब्दप्रयोगइत्यतआह॰ संभावनेनैवेति॰ तथाचपरकीयसंदेहादिकमपिसं

वे४ संर माध्य६ अनुमाने२

२१

(५७)

वह्निरित्याप्तेरप्रयोजकत्वमतेनाऽधूमप्रागभावेति ७

वंतस्य च व्याप्तिज्ञानत्वेनैव व्याप्तिग्रहसंभवः तथापि व्याप्तिज्ञानांतरव्यक्तिकरणत्वांतरस्य प्रकृतविशेषणं विना व्याप्यग्रहणानस्यसार्थकत्व
मितिभावः स्वरूपसंबंधरूपकारणताभिन्नत्वेत्यपि वदंति तादृशज्ञानत्वम् परामर्शसंतस्यकरणत्वानात्मकत्वा दूर्मिभेदइत्यन्ये धूमप्रा
गभाववद्वृत्तिभेदपि वैयर्थ्यमितिमतेनाह व्यतिरेकेति हेत्वभावनिरूपितसाध्याभाववन्निष्ठव्याप्तेर्ग्राह्यत्वापाहेतौ वैयर्थ्यशंकानवकाशा
दितिभावः । नित्यत्वेपीति यद्यपि अनित्यमपिसर्वंनित्यरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकंतथापि अदृष्टद्वारानित्यमात्रस्यैव प्रत्यक्षोपजीव
कत्वंसंभवतीतितथोक्तम् ज्ञानाकरणकेति ज्ञानत्वावच्छिन्नकरणकत्वाभावयत् ज्ञानत्वं ज्ञानकरणकत्वव्यभिचारि अनुभवत्व
व्याप्यजातिमत्वं वार्थः अत्रानुमितेरभिन्नसाक्षात्कारोभिन्नस्य अनुव्यवसायत्वात् अनुमितेरपिप्रत्यक्षत्वेनास्येसिद्धेतत्करण
स्यापिवैलक्षण्यमवर्जनीयम् अतोऽनुमितावुक्तलक्षणगतिव्याप्तिः फलवैजात्याधीनप्रमाणांतरत्वकल्पनस्यनापवादिकैस्यस्व
रसः क्लृप्तादित्यनेनसूचितः । सि■द्धसिद्धिव्याघातादाह अनुमानचेनेति मुख्यार्थपरत्वेनापि अनुमानपदसंगमयति अ
सदिति तन्मतेपदानामसलीक एव शक्तिः अनुगताकारमात्रस्यैवालीकत्वादिति प्रमाणांतरविषय स्वलक्षणविषयकत्वरूपस
वादेनसंभावनायां अलीकविषयिप्रमतमाह संवादेति यथाभूतार्थस्यागेवीजमाह संभावितस्येति असत्येहेतुरनुगताकारे
स्येति परमार्थसत्यः स्वलक्षणः तन्मात्रविषयकेत्यर्थः । स्वमसाधारणमनेकदेशकालाननुगतस्वात्मकं तदेव लक्षणं व्यावर्तकंयस्य
तन्मतेभेदेनधर्मिधर्मिभावस्यानभ्युपगमात् एतेनानुगतधर्मसंबंधेन तस्य व्यावर्तकत्वेऽसदसत्संबंधाभावात् कथं तस्य परमार्थसत्त्व
मितिशंकानिरस्तानतु तन्मतेमेतत्संवादस्थलेपूर्वापराध्यक्षव्यक्तेरेकैकस्वलक्षणविषयकत्वाऽननुगतः क्षणभंगित्वात् कि

पं३ निर्विकल्पकप्रमितिः ५

58

अवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यादिः।

सं १

मितिं प्रधारणम् · पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यप्र[illegible]स्यापि तत्सामानाधिकरण्यावगाहित्वेन व्यभिचारात्। ■भावादिति। व्यम-
अवच्छेदकावच्छेदेनैव सिद्ध्यभावसामानाधिकरण्यावगाहि परामर्शो पारे वे प्रकृते निवेशात् पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन
अवच्छेदकावच्छेदेनैव सिद्ध्यभावसामानाधिकरण्यावगाहिपरामर्शो वा रेव प्रकृते निवेशात् पर्वतत्वसामानाधिकरण्यका
नुमितित्वस्य तदुभयजन्यतावच्छेदकत्वात् · अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावपि सामानाधिकरण्यावगाहित्वस्य सत्त्वादिति
दिक्।। श्री।। इति श्रीभवानन्दसिद्धान्तवागीशविरचितो अनुमितिप्रकाशः समाप्तः।। श्री।। व्याप्तिज्ञानत्वमव्या
प्तिप्रकारकज्ञानत्वम् · पक्षधर्मता शेष्या प्तिप्रकारकत्वोन्निश्चयत्वेन हेतुतायां व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्यापि निवे
शात् · व्याप्तिज्ञानत्वम् · व्याप्तिप्रकारकपक्षतानिश्चयत्वमि[illegible]त्यर्थः। व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वादेर्लक्षव्याप्तिप्रका
रकज्ञानघटितत्वात् · तस्यैव तादात्म्येन हेतुत्वमुचितमित्याशयेनाह · तादात्म्येनेति · ननु व्याप्तेः साध्यसाधनभे
देनाननुगतत्वात् · व्याप्तिज्ञानजन्यत्वं नितादृशज्ञातिमत्करणत्वस्य सम्भवेव्याप्तिज्ञाननिष्ठत्वात् · भागासि
द्धिवारणमेवाधिकांशप्रयोजनं स्यादत आह · अधिकस्य तादृशज्ञातिमत्करणत्वस्य भागासिद्धेति · तथा च
व्याप्तिग्रहनैव पक्षितया नतत्सार्थक्यमिति भावः। फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति लक्षणाभिप्रायेणाह ·
फलोपहितस्येति · तथा च फलानुपहितेपि व्याप्तिज्ञानत्वेन व्यभिचारात् तद्वारणाय तादृशज्ञातिमत्करणत्वं फलोपधानरूपं
हेतुकार्यमिति भावः। अनुमितिस्वरूपयोग्यस्य सत्त्वपक्षे पि न क्षतिरित्यभिप्रायेणाह · करणत्वेति · तथा च यन्निष्ठेति भो ततायनमः
गापात् · धर्मिभेदान्वैयर्थ्यमिति भावः। तर्कादीसादिनाज्ञानत्व[illegible]परगन्तव्यः पर्यापि व्याप्तिज्ञानत्वमेवकरण २२

व्याप्तेरिति

पक्षधर्मता व्याप्तेः येन विकोमलेन विना नरस्य तत्र न सार्थकम्। १

प्रतियोग्यंशज्ञानजन्यतापर्यालोकिकत्वनिवेशेनभक्तोयाव्यवह्निव्याप्यधूमवत्
४ को ४ र्थेनाभावविषयकोसमूहालंबनस्यानंदपोगे लौकिकत्वेनप्रतियोगिज्ञान
विधयापरामर्शजन्यत्वा
संभवादित्यभावः ।०

सिद्ध्यभावरूपपक्षताजन्यम् ॥ पक्षतालौकि ॥

न ९

सिद्धिकालेसिषाधयिषाप्रयुक्तैवानुमितिस्तत्रसिषाधयिषाया एव पक्षतात्वात् ॥ तस्याश्चप्रत्यक्षजनकत्वादितिचा ह्निरितिपरामर्शोपा
दान मितिभावः ॥ तत्त्वेन ॥ परामर्शत्वेन ॥ तत्त्वेनेत्यस्यफलमाह ॥ बाधादीति ॥ आदिनासत्प्रतिपक्षपरिग्रहः ॥ तस्यानुमितिसामग्र्यभा
वप्रदर्शनायदेवास्वसामग्रीवशात् ॥ प्रतियोगीति ॥ सिद्ध्यभावप्रतियोगिसिद्धिविषयकेत्यर्थः ॥ अत्रचसिद्धित्वप्रकारकसि
द्धिज्ञानत्वेनसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकत्वेलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतिजनकत्वंभिचारादीनासंमतम् ॥ तेनएकावच्छेदेनेत्य
स्यापिसत्वंसूचितम् ॥ एकावच्छेदेनेत्यस्यफलमाह ॥ तदुभयसमूहालंबनइति ॥ नचपरामर्शप्रत्यक्षोपरामर्शत्वेनकारणता
भावात् ॥ एकावच्छेदेनेत्यव्यर्थमितिवाच्यम् ॥ वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतोनास्तिसिद्ध्यभावश्चेतिसमूहालंबनेनापत्तेः ॥ यदिच
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नंप्रतिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीत्वेनहेतुत्वम् ॥ अभावोपनीतभानंप्रत्यपिप्रतियो
गितावच्छेदकप्रकारकधीत्वेनहेतुत्वम् ॥ तदासुखव्याप्यदुःखवदात्मभिन्नमिदंसुखवान्नास्मेतिसिद्ध्यभावश्चेतिसमू
हा ॥ लंबने ॥ तिव्याप्तिर्दुष्टव्या ॥ तन्निरस्यमिति ॥ चिंतामणौत्वनुपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौतल्लिंगकत्वंनिविष्टंपक्षताजन
न्यतावच्छेदककोटौतन्निवेशनमफलम् ॥ यदिचविषयतासंबंधेनावच्छेदकस्यैक्यंविवक्षतेतदानायंदोषः ॥ पर्वतोवह्नि
मानित्यनुमितित्वं सिद्ध्यभावकार्यतावच्छेदकम् ॥ वह्निव्याप्यवान्पर्वतइतिपरामर्शस्यकार्यतावच्छेदकंधूमलिंगकपर्वतो
वह्निमानित्यनुमितित्वम् ॥ उभयत्रैववह्निमत्पर्वतस्यविषयतयावच्छेदकत्वात् ॥ नचपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन
सिद्ध्यभावस्यकार्यतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनुमितित्वम् ॥ पर्वतत्वावच्छेदेनवह्न्यनु

पर्वतोवह्निमानिति ▬▬▬ ३

अनन्याप्रतियोग्यत्वेनतदवच्छिन्नत्वेन ॥ धूम ३ दःकपंचयोग्यइतितुनाशंकनीयं प्रतियोगिसत्वेसोऽदिपोग्यत्वेपक्षत्वेसत्वेनविशाचस्तावद्वाह्न्यभेदस्यत्वा स्यापियोग्यत्वात् ॥ अनवकाशेताभावइदंपोहितेनापिशोचाद्यसंतामावस्यैव स्योपयोग्यत्वाते ॥ ६

पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनपरामर्शस्यपर्वतविशेष्यकवह्न्य
नुमितित्वम् ॥ १

कित्वविषयत्वेन ॥

५८

पक्षता विशिष्टाभावरूपता विशेष्याभावरूपत्वमनुपपन्नमत आह विशेषणवतीत्यादि ॥

पक्षतापरत्व ७ तस्य पक्षधर्मताज्ञानं ४ इत्यं विशेष्यमतीव /शिष्टाभावस्य विशेषणाभावरूपता ॥

तद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वस्य तादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वरूपतादृशावच्छेदकत्वघटितत्वादनिव्या
प्तिरिति । केचित्तु स्वरसवीजं तु व्याप्तिशरीरघटकतावत्पदार्थानां स्मृतौ विशेष्यविशेषणभि/तिरीत्या यत्र परामर्शः
तत्र व्यभिचारात् व्याप्तिज्ञानत्वेन कारणतैव न । एवमव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्ततया कार्यतानवच्छेदकत्वात्
परामर्शत्वमपि न ज[illegible]नकतावच्छेदकमित्यादि । पक्षधर्मतेति । पक्षत्वविशिष्टपक्षे यद्धर्मताज्ञानं तज्जन्यत्वमर्थः । पक्ष
त्वस्य विशेषणत्वे च विशेष्यान्वयिनः । अन्वयित्वे पक्षधर्मताज्ञाने सत्त्वे ज्ञानमेव पक्षतायाः परंपरया विशेष्यतादन्वयि
नीया जन्यता तत्र पक्षतायाप्यन्वयः । तात्पर्यवशाज्ज्ञाने साक्षादन्वितस्य धर्मतादेर्विशेषणत्वेऽपि धर्मता
विशेषणपक्षविशेषणीभूतपक्षतायाः अपि विशेषणत्वेन जन्यतायामन्वयः । यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः
प्रचरन्तीत्यादौ उष्णीषस्य प्राधान्यादविवक्षितस्यापि तस्य विशेषणीभूतं लौहित्यं यथा विशेषणत्वेनेष्टसाधन
तान्वयीति भावः । पक्षधर्मतेत्यत्र लक्षणवाक्ये पक्षतासहकृतत्वसंबंधेन प्रथमज्ञाने विशेषणमिति
कश्चित् । यथोक्तायाः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपायाः आलाघवेति द्वित्वपदार्थघटितत्वेन
न प्रसक्तत्वमतो विशेष्येति । विशेषणवतीति विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावरूपत्वाद्विशिष्टाभावस्याति श्रीरामाय नमः
रिक्तत्वेऽपि यत्र विषयविशेषे सिषाधयिषा प्रयुक्तो नानुमित्युत्पादस्तत्र सिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्व । एवं यत्र २

अत्र प्रचरणलौहित्यस्य विशेष्यान्वयनीयष्टसाधनतान्वयलौहित्यस्य [illegible] अन्वयः ५

सोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति वाक्यान्तरे रोष्टसाधनताया अप्रयुक्तत्वात् ५ इष्टसाधनताया चापि वेनापि वक्षितस्यापि ।

[illegible] विशेषणत्वे ष्टसाधनत आह ६

विशेषणत्वेन जन्यता याम न्वयेऽपि १

पक्षतायाः पक्षता विशेषणसहकृतत्वसंबंधेन प्रथमज्ञाने विशेषणमिति पाठकश्चिदादि ३

अ ६

व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः व्यापारव्यापारिणोरेकमेव जन्यतावच्छेदकम्। तथैव व्यापारव्यापारिभावसंभवादिति म
तानुसारेणाह व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेति। वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नकार्यतावारणाय
व्याप्तिज्ञानत्वेत्यादि। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नाया कारणतायाः प्रतियोगिककार्यतायाः यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नेत्यर्थः। व्याप्ति
ज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकप्रत्यक्षत्वादिकार्यतावारणाय विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नेत्यादि। नत्र वह्निव्या
प्तिज्ञानत्वावच्छिन्नस्य कार्यतावच्छेदकं व्याप्तिविशिष्टज्ञाने परामर्शस्य तु तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वमिति नैकमनुभ
पकार्यतावच्छेदकमिति तदादाय प्रत्यक्षादौ नातिव्याप्तिः। न च वह्निव्याप्तिज्ञानस्य तदव्यवहितोत्तरत्वघटितानुमितित्वम्°

धूम ६

वह्निव्याप्यवान् पर्वत इति परामर्शस्य तदव्यवहितोत्तरपर्वतविशेष्यकत्वघटितानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकमित्यत्रापि नैक
मवच्छेदकमिति वाच्यम्। वह्निव्याप्यो धूमः वह्निव्याप्यरूपविशेषवान् पर्वत इति समूहालम्बनात्मकव्याप्तिज्ञानेऽव्य
वहितोत्तरत्वघटितानुमितौ स्वजन्यपरामर्शसंबंधेन धूमीयव्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारितया कारणत्वाभावेन तज्ज
न्यतायामपि तादृशधूमपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वादृशत्वघटितानुमितित्वस्यावच्छेदकत्वात्। यत्तु व्याप्तिज्ञानत्वा
वच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदके वह्न्यनुमितित्वं तदवच्छिन्नात् तद्घटितधर्मावच्छिन्नात् पर्वतविशे
ष्यकवह्न्यनुमितित्वस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकस्य वह्न्यनुमितित्वघटितत्वादिति। तन्न। व्याप्तिविशिष्टपर्वतं रे।

54

अनुभव ४

शि०टी०अ०

परिग्रहः। समवेतांतं अन्यांतं असमवेतांतं चयथंमवि वचलादिति। तद्व्यक्तीति। स्वं गमनादिकंतया अनुमितित्वव्याप्तिविशेषः परिग्रहः। समवेतांतं अन्यांतं असमवेतांतं च यथा भवि

वचलादिति। तद्व्यक्तीति। ... पदम्। ननु प्रत्यक्षत्वादिवारणाय इदम्। प्रत्यक्षत्वादेरपि कालिकादिसंबंधेन अनुमिति

शावरणम्। एतच्च मायेव धर्मे ... पदम्। ननु प्रत्यक्षत्वादिवारणायेदम्। प्रत्यक्षत्वादेरपि कालिकादिसंबंधेन अनुमिति

शावरणम्। एतच्चाभावे यद्धर्मे ... अनुभवत्व वारणाय द्वितीयम्। ननु अनुभवत्वं तद्व्यक्तिसेनोपादाय तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको

व्यक्तित्वासमवेतेति। अनुभवत्व वारणाय द्वितीयम्। ननु अनुभवत्वं तद्व्यक्तिसेनोपादायतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको

भेदो विवक्षितः। अन्यथानुभवान्यासमवेतसकलासमवेतत्वरूपानुभवत्वस्य प्रविष्टसकलानुभवसमवेतत्वावच्छिन्न

प्रतियोगिताकभेदस्याविवक्षितत्वेसमनादीनामपि वारणे अनुभवान्यासमवेतत्वस्य वैयर्थ्यापातात्। ज्ञानत्वादिवारणाय

त्वजातीयविशेषणम्। अनुमितित्वस्यापि कालिकादिसंबंधेनानुभवान्यस्मिन्नकालादौ वृत्तेरप्रसिद्धिरतो समवेतेति।

तृतीयविशेषणम्। अनुमितित्वस्यापि कालिकादिसंबंधेन ... समवायित्वमिति। तथा च समवायसंबंधेन तादृशधर्म एव लक्षणमिति भा

तादृशधर्मस्य कालादावतिप्रसक्तत्वादाह। समवायित्वमिति। तथा च समवायसंबंधेन तादृशधर्म एव लक्षणमिति भा

तादृशधर्मस्य कालादावतिप्रसक्तत्वादाह। ... स्वर्गादिशाब्दबोधादौ स्वर्गादिकमनुभवामीत्यनुव्यवसायाभावात्। प्रत्यक्षत्वान्यत्वानुभवत्वं स्मृतिव्यावृत्तो ऽनुभ

वः। स्वर्गादिशाब्दबोधादौ स्वर्गादिकमनुभवामीत्यनुव्यवसायाभावात्। प्रत्यक्षत्वान्यत्वानुभवत्वं स्मृतिव्यावृत्तोऽनुभ

वः स्वर्गादिशाब्दबोधादौ स्वर्गादिकमनुभवामीति निर्बंधमिति तन्नेत्याह। अनुभवत्वजातीति। तथा च निष्प्रयोजनतया ऽनुभवत्वान्ये

न व्यवहारः। स्मरणान्यज्ञानत्वाभिधानं तत्र ... स्मरणासमवेतत्वमेवोपादेयमिति भावः। यद्यपि अनुभवत्व

तिविहायस्मरणान्यज्ञानान्यासमवेतत्वे गौरवात् स्मरणासमवेतत्वमेवोपादेयमिति भावः। यद्यपि अनुभवत्व

त्वविहायस्मरणान्यज्ञानान्यासमवेतत्वे गौरवात् ... समवायित्वस्य ... क्षणस्य वचमेव। तथापि प्रत्यक्षादिप्रवि

आसंगी कारेपि तद्व्यक्तिसमवेतप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमवायित्वस्य ... क्षणस्य वचमेव। तथापि प्रत्यक्षादिप्रवि

आसंगीकारेपि तद्व्यक्तिसमवेतप्रत्यक्षासमवेत ... तद्व्यक्तिपदेन प्रत्यक्षमितिव्यक्तिपरिग्रहे प्रत्यक्षप्रमितेः एवं शाब्दव्याप्ति

तिचतुष्कस्यैव लक्षणतामनेनोक्तम्। तद्व्यक्तिपदेन प्रत्यक्षमितिव्यक्तिपरिग्रहे प्रत्यक्षप्रमितेः एवं शाब्दव्याप्ति

परिग्रहे शाब्दस्यापत्तेनेन लक्षणं कथं न संभवादेवमुपमितावपीति भावः

श्रीरामायनमः

२६

तदांशे पद्यत २

पर्वतो वह्निमानित्याकारका १६

मर्शवदनुमितित्वस्य त्वेन तत्र धूमपरामर्शस्य हेतुत्वेन व्यभिचारात् । स्वप्रागभावाधिकरणक्षण एव तत्परामर्शाधिकरणक्षण एव तद्वावच्छेदेन का
र्यजनकत्वस्य च संबंधे मानाभाव इत्यस्वरसान्मूलोक्तलक्षणांतरमाह । यां कांचिदिति । केचित्तु यत्र विषयविशेषे एकेनैव व्याप्येन व्याप
कस्यानुमितत्वस्य च तद्व्याप्यविशिष्ट तादृशपक्षज्ञानत्वेन तत्सक्षकता तादृशविषयविशेषानुमितित्वेन कार्यकारणभावे बाधकाभावा
त् तदनुमितिमादाय जातिघटितं मूलोक्तलक्षणमनुपपन्नमित्याहुः । लिंगोपाधिह तल्लैंगिकभानपक्षे वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति
परामर्शस्य वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकमत एवालोकलिंगक [illegible] परामर्शजन्या

जा १६

नुमितौ व्यभिचारः तत्र वह्निव्याप्यालोकवान् [illegible] नुमितेरनंगीकारात् । लिंगानुपधानपक्षेपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमि
तित्वेन कार्यता वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शत्वेन जनकता वह्निमत्पर्वतस्यानुमितेर्भ्यधूम लिंगकत्वे तदनुमिति
स्वरूपाविषयतेव कार्यतावच्छेदकः संबंधः अन्यथा हितो नरत्वापेक्षया लघुत्वात् । तत्स्वरूपस्य संबंधत्वेन ह्ये प्रत्याख्यातत्वालोकादि

अ १६

लिंगिकानुमितौ न व्यभिचारः एवमालोकादिलिंगकानुमितावविसेयपि वदंति । मानसत्वव्याप्यजातिविशेष एव परामर्शत्वम
अनुमितित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमित्यपि कश्चित् । तन्न । क्वचिदेव पक्षे किंचिदेव साध्यं अनुमितिविषयो नापर इत्य
त्र नियामकाभावे वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शादपि घटानुमितिप्रसंगात् । न च घटानुमितौ घटपरामर्शः का
रणम् । तादृशपरामर्शे घटस्यापि विषयत्वसंभवात् । तदनुमितौ [illegible] तद्व्याप्यवत्पक्षज्ञानत्वेन विशिष्य हेतुत्वक
ल्पने च किं परामर्शत्वेन जात्या । न चानुमितित्वावच्छिन्नस्याकस्मिकतापत्तिः ज्ञानत्वेनैव तदवच्छिन्नं हेतुत्वस्य सु

वह्निव्याप्यधूमवान्नि
तोऽयघटस्य २

तथा च तत्र लिंगकत्व तदनुमितिस्वरूपाविषयता संबंधेनानुमितौ विशेष्यता
संबंधेन तत्र लिंगकपरामर्शस्य हेतुत्वमिति भावः १

निपतकारणमिपत्याप्तिः १

प्रति २

सि॰ चा॰ म॰

भासमानेॱ४

यतावच्छेदकत्वे तद्घटकज्ञानत्वमादाय ज्ञानमात्रे ऽतिव्याप्तेराह॰ सामानाधिकरण्येनेति॰ ज्ञानत्वस्य कार्यतासामानाधिकरण्यसत्वेपि सामा
नाधिकरण्यसंबंधेनैवच्छेदकत्वम्॰ किंत्वव्यवहितोत्तरत्वपरिचायकपरामर्शघटकतया ऽनुमितित्वस्य चेतादृशसंबंधेनैव तस्यावच्छेदक
त्वमिति भावः॰ व्याप्यविषयके सत्त्वात् खण्डाभावतया ऽर्थ्याभावेपि तदपेक्ष्य लाघवादाह॰ व्याप्तिभानइति॰ व्याप्तिभाने ऽ
[illegible] पक्षं साध्यमपीति तद्विषयकत्वोपादाने ऽसंभवः स्यात्॰ तादृशानुमित्यविषयइति॰ तद्व्याप्तिपरामर्श
धीनानुमितित्वविषयाद्यदादित्वद्विषयकत्वे तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे अतिव्याप्तिः अतः पूर्वं प्रतीतम्॰ तथा चाभावाविषयकत्वं हेत्वावि
षयकत्वं वा वाच्यमित्यर्थः। ननु पर्वतो वह्निमानितीति त्यावच्छिन्नं प्रति पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शत्वेन हेतुता वह्निव्याप्यो न
धूमवान् पर्वत इति ज्ञानजन्यव्यभिचारात्॰ नापि वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शाव्यवहितोत्तरतादृशानुमितित्वं तत्का
र्यतावच्छेदकं अव्यवहितोत्तरत्वं हि तादृशपरामर्शाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वे सति तादृशपरामर्शध्वंसाधिकरणकाल
ध्वंसाधिकरणत्वं वाच्यम्॰ तच्चाप्रसिद्धं ज्ञानमात्रस्यैव तादृशपरामर्शध्वंसाधिकरणत्वात्॰ अनादिसंसारे ऽनन्तानामेव तादृशपरा
मर्शानां नाशात्॰ तत्परामर्शव्य[illegible]क्तिविश्रान्तत्वात्॰ तत्तद्व्यक्तित्वमेव तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकम् ततः परामर्शत्वस्य अ
नुमितित्वस्य च कार्यताकारणतयोरवच्छेदकत्वे मानाभावः) न च तत्तदव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन सामानाधिकरण्यविशेषितेन परामर
र्शविशिष्टानुमितित्वमेव तथा तादृशानेकपदार्थघटिताव्यवहितोत्तरत्वस्य संबंधत्वे मानाभावात्॰ न चैककालावच्छेदेनैकात्मवृत्ति
त्वप्रत्यासत्त्या परामर्शविशिष्टानुमितित्वं तथा॰ क्षणद्वयात्मकः कालोऽधर्मिण्योः ऽतो न विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रह
इति वाच्यम्॰ एतद्रूपलिंगकवह्न्यनुमितिद्वितीयक्षणे ऽन्तरीपक्षणे वा धूमपरामर्शोत्पादे तादृशानुमितावपि तत्संबंधेन धूमपरा

[Marginal notes:]

यावच्छेदकत्वं तादृशानुमितिः कार्या इति का
र्यतावच्छेदे सामानाधिकरण्येनै २

नं९

नं६

मर्शवैशिष्ट्यात्[illegible]धिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वे सति तत्परामर्शध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे रूपे ऽव्यवहितोत्तरत्वे कार्यतावच्छेदकस्य ५

पं ४ पङ्क्ति १

नं १

श्रीरामायनमः

अपेक्षाबुद्धिस्थले विषयस्मृतिकस्यनाभावेन नियमतः इत्यसंगतमत आह ५

सामानाधिकरण्यघटितन्यूनवृत्तित्वप्रवेशे गौरवादाह तच्चेति ८ तेनेत्यादिजनतेनतस्य ह्लालत्वघ्यप्याप्यत्वानुपपत्तिरितिभावः ५ विशिष्टवैशिष्ट्यावगा न ५ हि स्मृतौ ४

न ५

कघटत्वविषयकस्मृतिप्रतितादृशघटत्वधीत्वेन संबंधविधया समवायस्मृतिप्रतितादृशसमवायविषयकधीत्वेन घटविषयकस्मृतिप्रतिघटधीत्वेन च कार्यकारणभावकल्पनात् · घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मृतित्वेन कार्यतावच्छेदकमतो निर्विकल्पकात्सकृत्स्मरणं नानुपपन्नमिति भावः · एकस्य घटस्य घटत्वेन घटांतरस्य द्रव्यत्वेनैव गृहे घटं न रविशेष्यकं घटत्वप्रकारकस्मरणापत्तेरत आह · अनुभवमिति · तथा च विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वेन जन्यतावच्छेदकमिति न स्मृतौ व्यभिचार इति भावः । तस्मोः । विशेषणविधया · निदमतो विषयस्मृतेरिति अपेक्षाबुद्ध्या व्यक्तता नैव इच्छादिके न जन्यत्वेन इति आशयो । साध्यादेरित्यादिना पक्षहेतुतावच्छेदकसंबंधपरिग्रहः · ऐवमादिति · सत्तोव वह्निव्याप्यानुमितौ घटो वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यधूमव्याप्यवांश्च पर्वत इत्याकारकपरामर्शजन्यतायां पर्वतो वह्निव्याप्यवान् वह्निमांश्चेत्यनुमितौ विव्यर्थः · तस्यां व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वप्रजन्यायां सापि · अव्याप्तिरपि · अनुभवत्वव्याप्यत्वेन न्यूनवृत्तित्वं तद्धीनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् · एवमनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षणे · अनुभवत्वव्याप्यत्वप्रवेशापेक्षया लाघवार्थमाह · पर्वतवह्निः · प्रमात्वप्रत्याऽभयवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य कारणतानवच्छेदकत्वादाह · वह्निव्याप्यवत्स्वर्वृत्तेति · प्रतियोगिकांतं च स्वतंत्रकार्यतायां विशेषणम् · अवच्छेदकत्वं अवच्छेदकताश्रयत्वम् · न च अवच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं अवच्छेदकताभाव: तादृशविशिष्टशरीरघटकतया नद्यति भातिव्याप्तिरतो ज्ञानत्वमिति · ज्ञानमममेवेत्यर्थः · आलोकादिलिंगकानुमितिव्यावृत्तस्य वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्येतादृशपरामर्शाव्यवहितोत्तरतादृशवह्न्यनुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वापत्तेः स्तोमस्य च · तथा च पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकानुमितित्वस्यावच्छेदकत्वे न्यूनता दूरापितदू २

अनुभवत्वस्याप्यनुभवत्वव्याप्यत्वाच्चाह ६

दी॰म॰ मेव इदंत्वप्रकारकाभाव प्रसक्तत्वं नानैव कार्यतावच्छेदकम्॰ अत एव विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनापि नाभावधीः।

अत एव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्यहेतोरेव तत्र तत्त्वेन पृथक् कार्यकारणभावकल्पनेति ध्येयम्॰ नन्वाधारत्वाधेय

त्वयोः समानसंवित्संवेद्यत्वेनाभावः तादृशान्यतरत्वं गौरवादवच्छेदकत्वेनेह दकमतो वा हेतु व्याप्यवान् पर्वतः

पर्वते वा ह्रिव्याप्य इति ज्ञानयोः प्रातिस्विकरूपेणैव हेतुत्वं वाच्यम्॰ तथा चातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमेवेत्यत आह॰ व्याप्य

विषयकत्वेनेति॰ एतेन॰ व्याप्यविषयकत्व विवक्षणेन जन्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणधियो हेतुत्व

व्यवस्थापने ऽ यस्य ... विशेषणज्ञानस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वसत्त्वात् तादृशविशिष्टवैशिष्ट्य

बोधसावच्छिन्नं प्रत्यपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियो हेतुत्वं व्यवस्थापितं स्यादित्याशयेन तत्रैव व्यभिचा

रं वारयति॰ स्मृतीमित्यादिना॰ क्वचित्स्वतः क्वचित्व्यापारतो वा जन्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषण

ज्ञानस्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वमित्यर्थः। विशेषणधियो हेतुत्वस्येत्यादिषष्ठ्यन्तचतुष्टयस्य कस्यनादित्यनेनो

न्वयः। ननु संबन्धभेदेन व्यापकताभेदात् हेतुताभेदात् नैकहेतुत्वं संस्कारस्य व्यापारतापि न संभवति॰ संस्कारमजन्म

पित्वा विशेषणज्ञानेन विशिष्टज्ञानजननसंभवादत आह॰ निर्विकल्पकात्मकेति॰ तथा च सर्वत्रैव विशेषण

धियः साक्षाद्धेतुत्वमिति भावः। ननु समानप्रकारकत्वसमानविशेष्यकत्वेनैव स्मृतिं प्रति कारणत्वं ज्ञानस्य स्मृ श्रीरामाय नमः

तम्॰ निर्विकल्पकात्मकस्मृतिं प्रति कारणतान्तरस्यैव कल्पने गौरवपराहतम्॰ न च धर्मत्वांशे व्याप्रकार २८

कार्यतावच्छेदकान्तरस्य १ स्य ३

मिथ्यात्वीनां १ पर्वतः ३

निजन्यप्रकारबोधपरिग्रहः। हेतुतामतेचेत्यनेन पूर्वोक्तास्वरसः सूचितः। नितरामिति। नातिव्याप्तिशंकापीत्यनेनान्वयः। तत्र हेतुमाह। न
थ्येति। तादृशरूपावच्छिन्नहेतुत्वस्यैवेत्यर्थः। पर्वतो वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्य पर्वतो वह्निव्याप्यवानिति स्मृतिसमानविषयत्वसत्वा
नतस्तदुत्पत्तिसंभावनया अतिव्याप्तिशंकाकदाचित्स्यात् यत्र भावव्यापकाभावप्रतियोगिधूमवान् इत्यनुभवस्य वह्निव्याप्यवान्पर्व
तइतिस्मृतिभिन्नविषयकतया नतस्तदुत्पत्तेरसंभावितत्वेन स्मृतौ तेन रूपेण हेतुत्वस्यासंभवात् इत्यतिव्याप्तिशंकास्पदमपि नेतिभा
वः। अत एव तद्रूपेण हेतुत्वस्य लक्षणे निवेशो देवव्याप्यवत्संक्षादौ स्यादित्याप्रभावशिष्टव्याप्यस्य परिग्रहः। व्याप्यविशेषकपरा
मर्शस्य हेतुतावादिनये पर्वतो वह्निव्याप्य इति ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादिति भावः। दूषणमतो विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्नं प्रति वि
शेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तन्मतेप्यभावप्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वेवा
च्यम्। तथा च तत्तदायत्तादृशाभावप्रत्यक्षे अतिव्याप्तिः स्यात्। साप्यप्रकृतविवक्षायां न संभवतीति भावः। हेतुत्वेपीत्यपिका
रो अस्वरससूचनाय। तद्बीजं तु प्रतियोगिधियो अन्यतायां नाभावप्रत्यक्षत्वमवच्छेदकम्। इदत्वादिना तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारात्।
नापि प्रतियोगितासंबंधेन सप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं तथा। पटाभावत्वेन घटाभावप्रत्यक्षे घटत्वप्रकारकधियो व्यभिचा
रात्। नापि घटत्वरूपेण प्रतियोगितासंबंधेन घटत्वप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं तथा। मानाभावात्। वस्तुतस्तु प्रतियोगि
ज्ञानाभावदशायां तत्सत्वेपि नाभावत्वावच्छेदेन घटादिपदार्थसंसर्गिनहेतोस्साकारकप्रत्यक्षप्रसंगः। तथा च तन्नाद्रि
यप्रसंगच्छविशेषणतायां घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि अभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं इदंत्वेनाभावप्रत्यक्षोपग

प्रतियोगि ८

आधेयतावगाहित्वनिवेशोपि विशेष्यकत्वरूपसामर्थ्यसंभवस्य आधारतावगाहित्वात् आधेयतानवगाहित्वात् तयोः समानसंवित्संवेद्यत्वेनेत्यादौ समानसंवित्संवेद्यत्वेनाभावात् ॥२ इति भावः २

स्वरूपेण पर्वते व्याप्यनिरूपिताधारतायाः अवगाहित्वं वा यमत्तेन प्रमेयमिति ज्ञानस्य व्याप्यपर्वतद्वयोः स्मरणम् आधेयतावगा द्वयोश्च समानसंवित्संवेद्यत्वाद्दोषः। व्याप्तिप्रकारेण धूमपर्वताधेयतावगाहित्वस्य पर्वतत्वरूपेण पर्वतेन वह्निव्याप्याधारत्वाव गाहित्वस्य चाम्यं च समेव वा हेतुतावच्छेदकम् लक्षणघटकमपीति अन्यथा असम्भवापातात् तदेव तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाव च्छिन्नहेतुत्वमेव ननु स्मरणं तावत् पुरुषेण रूपेण कुतो न हेतुरित्यत आह एकतरेति पर्वतवह्निव्याप्यइतिज्ञानात् पर्वतो वह्निव्याप्य वानिति अस्मरणादित्यर्थः अन्यथानुमितौ विवक्षितावयवपि उभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेन हेतुत्वे अनियमेनैकविशेष्यतानियाम कत्वायित्वकारणाभावरूपनियमविरहे एकविशेष्यकस्मृतिसामग्र्या एवान्यविशेष्यकस्मृतिसामग्रीत्वात् नियमतः उभ यविशेष्यकत्वापत्तेरित्यर्थः ननु तत्प्रकारकतद्विशेष्यकस्मृतित्वेन तत्प्रकारकतद्विशेष्यकधीत्वेन हेतुत्वं च मम अतएव स्मृतेरेकोभयविशेष्यकत्वं एवं उभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेनापि सामान्येन हेतुता पद्धिशेषपरिष्कृतिन्यायादत आह स मानप्रकारकत्वेनैकेति तथा च तादृशसामान्यहेतुतैव यद्विशेषयोरिति व्याप्तिप्रभेदरतार्थत्वात् नतव्याप्तिवत्तादुभयवै शिष्ट्यावगाहित्वेन हेतुत्वमिति भावः। केचित्तु एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मृतिस्वीकारे समानप्रका रकत्वेन ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावभंगइत्याशयेनाह समानप्रकारकत्वेनेवेति व्याचख्युः। तत्र स्मृतौ विशि ष्टेव तत्प्रकारकतद्विशेष्यत्वादिनेव एवकारव्यवच्छेद्यमाह नत्वेकरूपेणेति तदुभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेनेत्यर्थः एव वोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेन हेतुत्वविवक्षणे च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादावित्यादिना तादृशपदार्थोपास्थि

श्रीरामाय नमः

विशिष्टज्ञानत्वस्य स्मृतेऽसंदिग्धव्यभिचारक
त्वादि मिश्र वृ: २

निश्चयसेनु ५

वर्णि २

तथा चोक्तरीत्या संस्कारद्वयमिलनासंभवेन संशयात्मकस्मृत्याप
त्त्यभावेनोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावमानाभावस्थापायः ८

वेद्यत्वं तु विशेषणरूपमेव। निश्चितव्यभिचारकत्वात्। अनुसंदिग्धव्यभिचारकं सामान्यरूपम्। अत एव विशेषणपदं (धी) जन्यतावच्छेदकविशि
ष्टानुभवत्वमित्युपाध्यायाः। न चायमप्रसिद्ध इत्यत आह। अभिहितं चेति। तत्र पूर्वपूर्वस्मृतिसहितानुभवेनानुभव एव पदप्रत्यक्षे हे
तुरित्याक्षेपे स्मृतीनामित्यादि समाधानफक्किका। स्वकार्यो यः संस्कारः तत्कृतो यो विरोधः नाशः तद्वतीनामित्यर्थः। अनुभवपर
त्वादिति। केचित्तु यत्रैकस्मिन्नेव घटे ऽयं घट इति प्रत्यक्षानन्तरं दिवसादिविलम्बेन नायं घट इत्यनुमित्यादिकमुत्पन्नं तत्र तादृश
संस्कारे स्मृतिं च प्रति हेतुत्वे विवक्षणेऽपि तादृशनिश्चयद्वयजनितसंस्कारद्वयसत्त्वे संशयात्मकस्मृत्यापत्तिरतस्तथाविध
स्मृतिवारणाय वेद्यत्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकस्मृतिं प्रति इदन्त्वावच्छेदेन घटत्वाभावप्रकारकस्मृतिसामग्र्याः एवं तादृशघट
त्वाभावप्रकारकस्मृतिं प्रति तादृशघटत्वप्रकारकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमवश्यं वाच्यम्। तथा च स्मृतिजनकतया सं
स्कारजनकतया वा निश्चयपदप्रवेशेऽपि न क्षतिः। न च तत्रानुमित्यादिना पूर्वसंस्कारो नाश्यते अनुमित्यादेस्तादृशप्र
त्यक्षाविरोधित्वेन तज्जनितसंस्कारानाशकत्वादित्याहुः। साक्षाज्जन्यत्वं स्वाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वप्रत्यासत्त्या तादृश
परामर्शजन्यत्वम्। तेन सिद्ध्यादिना शक्यासीनेन विशेषणज्ञानतया परामर्शजन्येन [illegible] नष्टे तत्रेव वह्निमत्यादिप्रत्यक्षे
जनितायामनुमितौ नाव्याप्तिः। कस्यचिन्नश्यतेः स्वाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिपरामर्शजन्यत्वसंभवेऽपि तज्जन्यसंस्कार एव प्रत्या
सत्तिर्न तु तादृशप्राक्क्षणवृत्तित्वमिति नातिप्रसंगः। अत्रानुभवत्वपक्षपातगौरवमेवास्वरसः। प्रकारान्तरेणापि स्मरणा
तिव्याप्तिवारणप्रकारं दर्शयति। किं चेति। तदुभयवैशिष्ट्येति। अव्याप्तिप्रकारेण धूमेऽपर्वतनिरूपितत्वाद्धियेतापाः पर्वत

न संस्कारस्मृत्यापत्तिः। न चाचरमस्यानपदस्यानुभवपरत्वे [illegible] भावः इवारणाय।

अन्यथा तज्जन्यान्यत्वरूपसाक्षाज्जन्यत्वाभावेनाव्याप्तिः स्यादिति भावः ३

हि॰ ची॰ भ॰

स्मृतिजन्यसंस्कारव्या... ५ नाशकत्वाद्युपस्थिति

न च पाच अनुभवत्वेन हेतुत्वेऽपि न स्मरणोत्तरम् स्मरणप्रसंगः १ विजातीयस्मृतिविशिष्टत्वादेव २

न चा तादृशस्मरणजन्यदृढतरसंस्कारेण झटिति स्मरणोपपत्तिः ... अनुभवत्वेन हेतुत्वमिति भावः ६ त४

स्मेऽपि चरमफलमेव नाशकमस्तु। वस्तुतस्तु कालादेरेव तत्तद्ध्वंसं प्रति त्वेन नाशकत्वमनन्यगतिकत्वात्। स्मृतेस्तु नाशकतावच्छेदकत्वे
नैकाजातिरेव चरमफलमात्रवृत्तिः स्मृतित्वव्याप्या कल्प्यते। तथा च उपधायकतासंबंधेन विजातीयस्मृतिविशिष्टसंस्कार
नाशं प्रति विजातीयस्मृतित्वेन हेतुता। अत एव विजातीयस्मृतिजन्यसंस्कारस्य कालांतरे विजातीयस्मृत्युपधायकत्वा
पि न क्षणिकता। तदानीं तस्य तदुपधायकत्वाभावेन तद्विशिष्टत्वाभावात्। अत एवात्र नाश्यतापि न तत्स्मृतिजनकत्वेनापि
न प्रसंगः स्मृतिः। उक्तस्यैवानतिप्रसक्तत्वात्। अत आह। जायते चेति। अस्ति हि झटिति स्मरणादिना कार्येणानुमितोदृ
ढतरत्वनामा संस्कारवृत्तिर्जातिविशेषः। तदवच्छिन्ने चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः स्मरणमेव कारणं तत्र पूर्व
पूर्वस्मरणं संस्कारद्वारा इतरत्र साक्षादेव। अत एव भावनायाः पटुतरभावना जनकत्वं मेनिरे भाष्यकृतः। न च
कस्यचित्स्मृतिद्वयेन कस्यचित्स्मृतित्रयेण दृढतरसंस्कार इत्यननुगमः। तथारूपापन्नतादृशदृढसंस्कारं प्रति तत्तत्
स्मृतीनामपि तत्त्वेन हेतुत्वे कस्यचिन्नादिति। स्मृतिनिष्ठो जातिविशेष एव तादृशसंस्कारजनकतावच्छेदक इत्यपि कश्चि
त्। नन्वेकस्यैव संस्कारस्य पुनः पुनः स्मृतिजननानंतरं झटिति उद्बोधकसमवधानमेव दार्ढ्यं तावतैव झटिति स्मरणसंभ
वात् तादृशजातौ मानाभाव इत्यत आह। परिस्पंदं चेति। अनुभवं विनापि स्मृतितः संस्कारे भावनया अनुभव
ध्वंसादव्यभिचारकं ज्ञानं विना संस्कारसंभवो नाविरुद्धः। ज्ञानत्वेन भिन्नताव्यभिचारकमिति व्यभिचारज्ञानरूपप्र
तिबंधकाभावात् तत्त्वच्छेदेनैव हेतुताभिप्राय इति भावः। इदमेव। भिन्नताव्यभिचारकत्वमेव हेतुतावच्छेदकत्वेति। कार्यता

पूर्वपूर्वस्मरणस्य संस्कारद्वारा दृढतरसंस्कारहेतुत्वादेव। सं२

उपधायकतासंबंधेन विजातीयस्मृतिविशिष्टत्वमेव ५

सामान्यावच्छेदेनैव

श्रीरामायनमः

स्मृतित्वेनैव संस्कारत्वेनैवेत्यपि द्रष्टव्यम् ५   सविशेष्यकत्वं व्यवस्थाप्य सप्रकारकत्वमुपपादयति २

प्रति २

नु घटस्मरणापत्तेः न च तदुद्बोधकाभावादस्मरणम् अन्यस्य पुरुषस्य पटसंस्कारानन्तरं पटसदृशविलक्षणवस्तुज्ञानानन्तरमे
व पटस्मृतिस्तत्पुरुषीयपटस्मृतिं प्रति सदृशवस्तुज्ञानत्वेन हेतुत्वे उद्बोधकाभावस्यासंभवात् एवमेकस्मिन्नेव घटे घटत्व
द्रव्यत्वोभयप्रकारकज्ञानात् घटत्वांशे उपेक्षात्मके द्रव्यत्वांशे उपेक्षात्मके द्रव्यत्वप्रकारकस्मृत्यापत्तिवारणाय संस्कारस्य
सप्रकारतापि कल्पनीयेति एवं चोक्तस्थले ऽतिव्याप्तिवारणाय संस्कारस्य तत्तत्प्रकारकत्वेन विशेष्यादिघटितरूपेण
जनकत्वस्यावश्यकत्वे ज्ञानत्वेन स्मृतित्वेनैव कार्यकारणभावः कल्प्यते । ननु विशेषरूपेणापि प्रयोजनाभावादिति
युक्तः पन्थाः । तथात्वे स्मृतिजनकत्वम् इति । असंभवेन च एकसंस्कारनाशेपि संस्कारान्तरं संभवती
ति भावः । ननु संस्कारस्य फलनाश्यत्वे प्रथमस्मरणेनैव समूहालंबनसंस्कारस्य नाशाद् द्वितीयविषयकस्मरणा
नुपपत्तिः अत आह समानाकारस्येति घटत्वप्रकारकसंस्कारं प्रति घटत्वप्रकारकस्मृतित्वेन पटत्वप्रका
रकसंस्कारं प्रति पटत्वप्रकारकस्मृतित्वेन नाशकत्वकल्पनात् घटप्रकारकस्मृतित्वेपि पटत्वप्रकारकस्मृत्यभा
वात् तदुभयप्रकारकसंस्कारस्यानाशादित्यर्थः । अत्र स्मृतिजन्यसंस्कारस्य स्वजनकत्ववारणाय तत्तत्स्मृति
जनकत्वं तत्तत्स्मृतिनाश्यतावच्छेदकप्राप्तासत्तिरिति ध्येयम् समूहालंबनादौ तादृशाद्येकधर्मिविशेष्यकअनेकप्रका
रकतानसंग्रहः । ननु उपनेकामं क्रमेव स्मरणं न तु समूहालंबनात्मकं तत्तादृशसंस्कारस्यानाशापत्त्या कालादे
रेव नाशकत्वं कल्प्यम् तथा च फलनाश्यत्वे व्यभिचारः । तत्त्वमिति त्वेन नाशकत्वे कल्पने च समूहालंबनस्थ

फलनाशकत्वकल्पने चेत्यर्थः

तथा च प्रतिनियतसंबंधेन तद्विषयकसंस्कारनाशे जनकतासंबंधेन तद्विषयकस्मृतेर्हेतुत्वमिति भावः ३ प्रथमस्य द्वितीयस्यापि असमानाकारत्वमिति भावः २

...धर्मि सिद्धं संस्कारं प्रति स शपसा धारण हेतुत्व मेव संस्कारस्य धर्मितावच्छेदके
...त्वे माननम संता जनके त्यादि भिप्रमभुनाक्षुपपत इत्यत आह अन्यथाहशानियम्न्युपगमे
धाच्यत्वादिति पं ३ ष्ठ ला ५

शि॰ टी॰ म॰

वच्छेदेनघटत्वप्रकारकत्वकस्यपनेमानाभावात्॰ अन्यथा संस्कार एवानिश्चयत्वेनहेतुतास्तु स्मरणेतुज्ञानत्वेनेत्येवंकिंनस्यात्॰ शु
द्धधर्मितावच्छेदकप्रकारकसंस्कारंप्रतिशुद्धधर्मितावच्छेदकेप्रकारकज्ञानत्वेनैवपृथगेवहेतुतायाः सर्वसम्मतत्वेनैवधर्मि
स्मरणोपपादनात्॰ नचैवमयंघटोनवेतिसंशयात्केवलधर्मिणइवकेवलघटस्यापिस्मरणापत्तिः तत्रापिधर्मितावच्छे
दकाभिमितघटस्यैवमाकारकघटत्वप्रकारकज्ञानानुरोधेनघटत्वप्रकारकज्ञानत्वेनसप्रकारकजन्यज्ञानत्वेनवा
पृथगेवहेतुतायाअवश्यंवाच्यत्वम्॰ पदपिसंस्कारस्यापूर्वस्यैवसविषयत्वेमानाभावः स्मृतित्वेनसंस्कारत्वेनैवका
र्यकारणभावः [illegible] संस्कार [illegible] तावच्छिन्नं
प्रतिज्ञानत्वेनसप्रकारकजन्यज्ञानत्वेनैववाहेतुत्वात्॰ उपेक्षात्मकज्ञानत्वेनधर्मित्वेनहेतुत्वस्योभयमतेप्यावश्यकत्वा
त्॰ नातिप्रसंगः इदंत्वावच्छेदेनघटत्वप्रकारकस्मृतिंप्रतिइदंत्वावच्छेदेनघटत्वाभावाप्रकारकेदंत्वावच्छिन्नघटत्व
प्रकारकज्ञानत्वेनसंस्कारद्वाराहेतुत्वाच्च नातिप्रसंगः॰ व्यापारव्यापारिणोरेकमेवजन्यतावच्छेदकमिति नियमाना
भावात्॰ केवलघटत्वादिप्रकारकस्मृतिंप्रतिघटत्वप्रकारकधीत्वेनहेतुत्वेन॰ ननुतन्निश्चयत्वस्यापिनिवेशइत्यु
भयसिद्धमेव॰ नचज्ञानत्वेनस्मृतित्वेनैवकार्यकारणभावोस्तु संस्कारस्येदंत्वावच्छेदेनउक्तरूपेणहेतुत्वाच्चना
तिप्रसंगइत्येवकिंनस्यादितिवाच्यम्॰ संस्कारस्यासविषयत्वासिद्धेः ज्ञानसविषयकत्वस्याव्यवसायेनैव
महादिति॰ न [illegible] ॰ घटपटसमूहालंबनस्यघटांशेउपेक्षात्मकस्यघटांशेऽपेक्षात्मकस्यस्वजन्यसंस्कारसंबंधेनस्मृ

श्री एतावपनमः

ओपेक्षाज्ञानात्संस्कारापत्तिः ८
[illegible] संशयापत्तिः स्मरणानुपपत्तिःनकापसम्मितिता ॥ २
नानुव्यवसायापत्तिः ५

केवलधर्मिस्मरणानुपपत्तेश्च संस्कारजनकतायांनिश्चयत्वानिवेशासंभवइत्यत आह शुद्धेत्यादि॰ १

प्रवेशाच्च ५ रूपे संभवति तत्साधारण्५.
उपेक्षान्यत्वाप्रवेशात् २

मेऽन्यथा च घटत्वप्रकारकैतद्घटविषयकस्मृतिं प्रति घटत्वप्रकारकैतद्घटविषयकसंस्कारजनकतावत्तद्वेद्रूपवद्भि
न्नत्वेन जनकत्वेन कोपि दोष इत्यत आह - संस्कारानुत्पत्तेश्चेति - अस्मरणसमये [illegible] उपेक्षणीयास्मरणसमये च
प्रवेशात् न च स्मृतिं प्रत्येव तत्त्वेन हेतुत्वमस्तु संस्कारं प्रति सामान्यरूपेणैव तदस्त्विति वाच्यम्. तथा सति उपेक्षास्थ
ले संस्कारध्वंसकं संनाशकस्य चानुत्पन्नेगौरवात्. न चैवं तुल्यन्यायतया संस्कारानुत्पत्तेव संशयात्स्मृत्यनुत्पत्तिसंभवे स्मृति
जनकतायामपि तन्निश्चयत्वं निवेश्यमिति वाच्यम्. असंताजनकस्यादृष्टरूपेण कारणतया अन्याप्यत्वात्. अन्यथा ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्तु
संस्काराभावादेव स्मृत्यभावस्यापि सुवचत्वात्. न चैवं तुल्यन्यायेन उपेक्षान्यत्वस्यापि प्रवेश इति वाच्यम्. उपेक्षात्वस्य
तावद्ग्रहकूटरूपस्य सर्वज्ञदुःपरिच्छेद्यतया तदन्यत्वस्य दुर्ज्ञेयत्वात्. तथा चेदंत्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकसंस्कारस्मृतिं च प्रति
इदंत्वावच्छेदेन विरोधसंबंधेन घटत्वाभावप्रकारकेदंत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकज्ञानत्वरूपं निश्चयत्वं [illegible] जनकताव
च्छेदकम्. अत एव चेदं व्यं घटो न वा अयं घट इति समूहालंबनस्यापि घटो घटत्वाभाववानिति समुच्चयस्यापि समं ह
संशयस्यापि तादृशरूपजनकतावच्छेदकाभावात् तादृशसंस्कारस्य स्मृतेश्चानुत्पाद इति. यत्तु स्मृतिं प्रत्येवोक्तरूपेण हेतुता
संस्कारं प्रति तु इदंत्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकधीत्वेनैव हेतुता. अन्यथा अयं घटो न वेति संशयानंतरं केवलधर्मिस्मरणा
नुपपत्तिः तथा च संशयस्थले इदंत्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकसंस्कारसत्त्वात् तथा स्मृतिवारणाय तज्जनकतायां निश्च
यत्वं निवेश्यत इति तन्न. धर्मिस्मरणानुपपत्त्या धर्मितावच्छेदक [illegible] प्रकारेण धर्मिविषयत्वेनैव संस्कारस्य धर्मितावच्छेदकप्रका

रणा १ संशयस्थले संस्कारकल्पनागौरवेण तज्जनकतायामे तेपि १
व निश्चयत्वनिवेशस्तामतमाह - अन्यथेति - संस्कारजनकतायां निश्चयत्वनिवेशो २

प्रे॰ टी॰ म॰

ज्ञातत्वस्य त्वेन हेतुत्वं च कुप्यत इत्यत आह — उपेक्षात्वमिति । जातिसंकरेति । अगत्याघातादिचाक्षुषे उपेक्षात्वं विहाय चाक्षुष
त्वविरहाय उपेक्षात्वं जातौ वर्तमानमेतत्र चाक्षुषोपेक्षाज्ञाने संकीर्णमित्यर्थः । ननु चाक्षुषत्वादिव्याप्यं नानाउपेक्षात्वं नानाद्रे
दकूटः कारणतावच्छेदको ऽतो न दोष इत्यत आह — आंशिकत्वेति । एकमेव ज्ञानं किंचिदंशे अपेक्षात्मकं किंचिदंशे उपेक्षात्मकं चा
नुभूयते उपेक्षात्वस्य जातित्वे तन्न स्यादजातेरांशिकत्वादिति भावः । प्रवृत्तिनिरासजनकस्यापि जिज्ञासितविषयस्या
नुपेक्षितत्वादत आह — अजिज्ञासितेति । तद्विषयकजिज्ञासायाअजनकज्ञानत्वमित्यर्थः । तेन कालान्तरे जिज्ञासितविषयस्यापि ज्ञा ११५
नस्य नोपेक्षात्वक्षतिः । तादृशात् — तद्रूपावच्छिन्नात् । संस्कारजनकत्वं उपेक्षात्वमिति शेषः । तज्जनकतावच्छेदकेति — तज्जन
कतावच्छेदकत्वाग्रहे जनकतान्तरस्यासंभवो जनकतावच्छेदकान्तरं च नास्त्येवेति भावः । ननूपेक्षान्यत्वमेवावच्छेदकं स्यादत आ
ह — अन्योन्याश्रयादिति । संस्कारजनकभिन्नत्वरूपोपेक्षात्वे ज्ञाते उपेक्षान्यत्वेन संस्कारजनकत्वज्ञानं संस्कारजनकत्वज्ञा
ने तदन्यत्वरूपमुपेक्षात्वं ज्ञातव्यमिति अन्योन्याश्रय इत्यर्थः । रूपान्तरापरिचयादिति पाठे ऽन्योन्याश्रयादित्यत्र हेतुः । रूपा
न्तरे उपेक्षान्यत्वादतिरिक्तम् । ननु घटत्वप्रकारकैतद्घटविषयकज्ञानस्य तादृशसंस्कारं प्रति न तद्घटितत्वेन ज[illegible]कताग
हीता तादृशसंस्कारजनकतावच्छेदकं घटत्वमुपेक्षात्वं सुग्रहमेव । अत एव नांशिकत्वक्षतिः । एतद्घटांशे उपेक्षात्मक
स्यापि ज्ञानस्य पटादौ घटान्तरे वाऽपेक्षात्वसंभवात् । ननु घटत्वप्रकारकैतद्घटविशेष्यकसंस्कारत्वावच्छिन्नं प्रति न तद्घ
टितत्वेन प्रतिबंधकत्वं कल्प्यम् । तथा सति उपेक्षाज्ञानेऽपि विद्यमाने ऽपेक्षात्मकज्ञानान्तरादपि तादृशसंस्कारानुत्पत्त्याप

श्रीरामायनमः
२

इदं सत्यप्रत्यक्षस्य घटेऽपि ॥

वत्र

चिदिति। तत्तदितरत्वादिरिति इदं रजतमित्याकारकप्रत्यक्षं प्रत्येकान्वयि। तेन तत्तदितरत्वादिना विषयस्य कारणता। तद्विषयकत्वेन तत्तदितरत्वादिधर्मविषयकत्वेन प्रत्यक्षस्य कार्यता। तथा च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताविषयकसंशयान्यज्ञानत्वेन ता

दृशप्रत्यक्षत्वेन ~~...~~ गौरवेण न कार्यकारणभाव इति भावः। परामर्शत्वघटकदलं चानुमानस्य साम्यप्रदर्शनाया

ह। तेनाव लोकितेत्यादि चतुष्कम्। नीलेतरघटत्वादिविषयकत्वादिना त्वापि संबन्धः। ननु प्रामाण्यग्रहे तत्त्वज्ञाने दोषाय त्वात

आह। मानाभावादिति। ननु तादृशकार्यान्यथानुपपत्तिरेव मानमत आह। अन्यथोपपत्तेरित्येति। विशिष्टस्मरणादि

व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतास्मरणमित्यर्थः। पक्षप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितेनापि स्मृतिजननात्तदनास्कन्दितत्वेन स्मृ

तिजनकतावच्छेदके परामर्शस्यानुमितिजनकतायामनवच्छेदकमेवेति नाति व्याप्तिसंभावना। तथापि तज्ज्ञानीयप्रा

माण्यज्ञानाभावस्य सर्वे प्रतिबन्धकत्वज्ञानावच्छेदकत्वे विनिगमनाविरहेण स्यात् तत्रेण हेतुत्वस्यौचित्यमित्याशयात्। अप्रामाण्य

भ्रमत्वं प्रामाण्याभावश्च। न चैवमेकस्मिन् ज्ञाने अप्रामाण्यज्ञाने सति प्रतिबन्धकसमवहितत्वादनास्कन्दितज्ञानान्तरादपि नानुमितिः स्या

त्। इष्टत्वात्। अत एव अप्रामाण्यज्ञानानामननुगमेऽपि न क्षतिः। याद्दशाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे परामर्शसत्त्वे नानुमितिः तादृशज्ञा

नाभावकूटस्यैव हेतुत्वात्। अन्यथा ~~...~~ तत्पुरुषीयाप्रामाण्यज्ञानाभावि [तत्कालीनत्वस्यापि दृष्टव्यम्]

षयपरामर्शस्यादिनाहेतुत्वेऽनेनगत्या कारणभावप्रसंगात्। प्रमेयज्ञानमप्रमेयस्य प्रामाण्यधीसत्त्वेऽनुमित्यनुदयप्रसंगाच्च।

पत्रविषयविशेषपरामर्शेऽप्रामाण्यज्ञानाभावः तदभिप्रायेण यदभिविकल्पितम्। यदि उपेक्षात्वं चेदेकं निर्विकुशम्यतेन

॥भाव॥ अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेन हेतुत्वात्तथैव ॥ न विनिगमनाविरहः प्रयुक्तत्वमिति भासमानमेको पकंदयतीत्याद्दशेति ॥

त्व।

तिरिक्तत्वं सार्वभौममतमित्युपन्यस्तं न तु प्रकारान्तरेणाव्याप्तिनिरास एव न संभवतीति तथोक्तमिति कश्चित् द्वितीयलक्षणे तु
तत्रैवेयधिकरणपदार्थमध्ये साध्यवच्छेदस्य घटकत्वात् तेन प्रसिद्धेर्वाव्याप्तेरिति भावः। द्रव्यत्वे गुण इति द्रव्यत्वस्य गुणावृत्तित्वेन गुणावच्छेदे
न तादृशवृत्तित्वाभावस्याभावात्। तादृशसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वादिति। ननु तादृशप्रतीत्या सामानाधि
करण्य स्यैव प्रतियोगित्वं विषयीक्रियते तेन तदवच्छेदकत्वस्यैव तत आह परम्परासंबन्धेनेति। स्वनिरूपितत्वावच्छिन्नत्वरूपपरम्परा
वच्छेदकसंबन्धेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं द्रव्ये एव वर्तते न तु गुण इति गुणे तादृशसंबन्धेन तदभाववत्त्वमिति भावः। ननु द्रव्य
वृत्तित्वाभावाभावो द्रव्य वृत्तित्वेन द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीति प्रत्ययस्य विषयः तत्र व्याप्यवृत्त्येवेति कुतो विरोधः द्रव्यवृत्तित्वाभा
ववच्छेदप्रत्ययस्य सिद्धत्वेन स्यात आह द्रव्यवृत्तित्वाभावेति। न चैतद्द्रव्यवृत्तित्वाभावो न समवायवृत्तिरितप्रतीत्या द्रव्यवृत्तित्वाभा
वे समवायवृत्तित्वाभावो विषयीक्रियते तेन स्वगुणावच्छेदेनैव समवायवृत्तितया द्रव्यावच्छेदेन समवायवृत्तित्वाभावेन विरुध्यत इति वाच्य
म्। विरुद्धत्वभावयोर्भावाभावयोरेकत्र प्रतीतेरवच्छेदकभेदमात्रेणैव संभवात् प्रकृते च गुणाद्यादिस्वरूपावच्छेदकोप्रतीता
वपि द्रव्यवृत्तित्वाभावो न समवायवृत्तिरितिप्रसङ्गादिति। नन्वेवं संयोगाभावोपि अव्याप्यवृत्तिर्न स्यात् मूले न संयोग इति प्र
तीतेर्मूले संयोगावच्छेदकत्वाभावस्यैव विषयत्वमित्यस्यापि सुवचत्वात् आह बाधकाभावादिति। तत्र संयोगाभावो न द्रव्यव

द्रव्यवृत्तित्वाभाव ४

त्वात्• रूपाभाववदित्यनुमानं संभवतीत्याह• नचेति तत्र• अतीन्द्रियेव्यभिचारिणी नतेहृद्वृत्तित्वम्• तद्वदिति गुरुत्ववद्वृत्ति ४

निरा

रूप... वात् आकाशाभावात्• इदंगुरुत्वप्रदिशाद्यित्यर्थः १

वात २

त्तिरित्यप्रत्यपादि तिभावः ननुद्रव्यवृत्तित्वानावेन सत्ताव्यत्तिरिति प्रत्ययोविवादमसङ्गस्यत आह• अतीन्द्रियेति• अन्यतरस्यैं द्रि
यत्वेपाकृतावित्साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्यकृतावित्साध्यवद्वृत्तित्वे हेतुत्वा भावस्यवाप्रत्यक्षसंभवइत्युभयत्रातीन्द्रियत्वोपादान
इदंगुरुत्ववदाकाशाभावादित्यत्रेत्यर्थः। ननुतत्रप्रत्यक्षस्यासंभवेपि आकाशाभावोगुरुत्ववद्वृत्तित्वाभाववान्गुरुत्वाभाववद्वृत्ति
भिन्नत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वाभावात्• आकाशाभावादेस्साधनाव्यापकत्वंरूपाभावादेवसाध्यव्यापकत्वमिति भावः नन्वेवमती
न्द्रियसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तिः तथाप्रत्यक्षाभावादनुमानस्यचाप्रयोजकत्वात्• किंचातीन्द्रियसाध्यकेव्यभिचारादि
र्णयएवकुतोअनुमानादिति• यदितदा तत एव नद्वृत्तित्वाभावोप्यनुमीयतां भप्रयोजकत्वशंकापाउभयत्रतुल्यत्वा...दित्य
तआह• किंचेति• इदमित्यादि कालिकसंबंधेनेत्यर्थः कालोघटवान्पटादित्यत्रकालिकसंबंधेनघटाधिकरणेकालेते

गगनादे ४

नसंबंधेनसाध्यवद्वृत्तित्वाभाववतोप्रसिद्धेः। संबंधांतरेणकालस्यतेरपिकालिकसंबंधेनापितद्वृत्तित्वात् अव्वृत्ताविभा
वस्यचानिरवच्छिन्नत्वादिति भावः एतेनमहाकालस्यापितादात्म्येनस्वसंबंधितयात्रैवसाध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्वप्रसिद्धिरि
ति परास्तामम्• तादात्म्यसंबंधस्यावच्छेदकत्वानियामकत्वेपि अत्रकेचित्• साध्यवद्वृत्तित्वाभावेयद्यधिकरणावच्छिन्नत्व
यद्वृत्तित्वेनयाभावस्यात्वे विवक्षणीयम्• तेनकालिकसंबंधेनहेतुतायामवृत्तिनिष्ठसाध्यवद्वृत्तित्वाभावेयद्वेत्वं

अवच्छेदाधिकरणसंबंधस्यावच्छेदकत्वादिति भावः ३

श्रीरामायनमः

धिकरणकालावच्छिन्नत्वं हेतुवृत्तित्वाभावाभावसत्त्वाना व्याप्तिः। व्यभिचारिण्यव्यभिचारिरूपकपदे हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्व
हेतुवृत्तित्वाभयस्याप्रसिद्धत्वं वृत्तित्वाभावे सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः। तन्न। वह्निमान् धूमादित्यत्र स्वाव[illegible]धूमव
त्तिमाध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य घटरूपादिनिष्ठस्य हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वेनाव्याप्तिरिति। हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वे
न तदभावोपपादने व्यभिचारिण्यतिप्रसंगात्। अपरे तु स्वनिष्ठसाध्यवद्वृत्तित्वा[illegible]भावानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकसंबंधी
य हेत्वधिकरणत्वविवक्षणान्न दोषः। न च वह्निमान् धूमादित्यत्र स्वनिष्ठं यत्सामानाधिकरण्यं रूपादिनिष्ठतदभावस्य पर्वता
द्यवच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम्। स्वनिष्ठापःसामानाधिकरण्याभावेः तदनवच्छेदकस्यैव कृत्वात् यद्यपि धूमवत्त्वं तदभा
वस्यापि रूपादिनिष्ठतदभावाभिन्नस्यावच्छेदकमेव हेत्वधिकरणे पर्वतादि तथापि तदभावस्य रूपादिवृत्तित्व एवावच्छेदकं पर्वतादिनं तु
धूमादिवृत्तित्व इति नोक्तदोषः। न च पर्वतीयधूमस्याप्येकालिकसंबंधेन महानसवृत्तित्वान्महानसपर्वतीयधूमेन वह्निमद्वृत्तित्व
मिति प्रसयान हेतुवृत्तित्वदभावस्यावच्छेदकमेव [illegible] महानसादिके हेत्वधिकरणे व्याप्तिरिति वाच्यम्। स्व
वृत्तित्वदभावानवच्छेदकस्वाधिकरणत्वं(क)स्य विवक्षितत्वात्। प्रकृते च पर्वतीयधूमवृत्तित्वदभावस्यानवच्छेदकमेव हेतुतावच्छे
दकसंबंधेन पर्वतीयधूमाधिकरणं पर्वतादिकमित्याहुः। अत्रास्मद्गुरुचरणाः इदं पार्थिवपरमाणुत्वाभाववत् परमाणुत्वाभावा
दित्यादावव्याप्तिः। अत्र परमाणुत्वाभावस्य कालिकसंबंधेनाधिकरणे कालादौ तस्य दैशिकसंबंधेनापि वृत्तित्वेन नादृशसा

परमाणुत्वाभावस्य। हेतुतावच्छेदकसंबंधेनापि इत्यर्थः।

द। संबंधान्तरेण वर्तमानत्वादर्शनायेदम्।

शि॰ टी॰ म॰

पदार्थस्य ८

धवद्वृत्तित्वाभावस्य हेतुरवृत्त्यभावात् परमाणौ च कालिकसंबंधेनापि तस्याव्रत्तेः । परमाणोः कालोपाधित्वाभावात् । न च मूर्त्तमात्रस्य दिगुपाधित्वात् ।
परमाणोर्दिगुपाधितया परमाणुत्वाभावाधिकरणत्वात् । तदवच्छेदेन परमाणुत्वाभावे पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावः प्रसिद्ध एवेति
वाच्यम् । कालिकसंबंधवत् दैशिकसंबंधस्यातिरिक्तस्याभावात् । तत्र नाम वसंयोगादीनामिह इति प्रत्ययनियामकत्वात् परमाणौ च पर
माणुत्वाभावस्य तत्र संबंधानामभावात् । यदि च कालिकसंबंधवत् दैशिकसंबंधोप्यतिरिक्तोभ्युपेयते । तदापि यस्य यत्र तथा प्रतीतिस्तत्रै
व तस्य तादृशसंबंधः कल्प्यते । न चेह परमाणौ परमाणुत्वाभाव इति प्रतीतिरस्ति । भावेपि इह परमाणुत्वाभाव इति प्रतीत्या परमाणु
थापि दैशिकविलक्षणसंबंधेन परमाणुत्वाभावो विषयी क्रियत इत्युपेयते । यदि च घटे घटत्वाभाव इति प्रतीत्या भावेपि इदानीं
घटत्वाभाव इति प्रतीत्या यथा ▬ घटे घटत्वाभावो विषयी क्रियते । तथा परमाणौ परमाणुत्वाभाव इति प्र
तीत्यं + तथापि आकाशत्वाभाववत् आत्माकाशान्यतरत्वाभावादित्यादावव्याप्तिर्वज्रलेपायितैव आकाशस्याजन्यत्वेनात्र तीत्ये
न च केनापि संबंधेनेह गौरनधिकरणत्वादित्याहुः ॥ परे तु हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिमद्वृत्तिरपि साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्तदनव
च्छेदकत्वे हेत्वधिकरणस्य वाच्यम् । तेन पार्थिवपरमाणुत्वाभाववत् परमाणुत्वाभावादित्यादौ पार्थिवपरमाणुत्वगतो गाढ
शिघटत्वाभावे वर्तमानस्य पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावस्यानवच्छेदकमेव परमाणुत्वाभावरूपहेत्वधिकरण[illegible] श्रीरामाय नमः
तेन कोपि दोषः । एवमाकाशत्वाभाववत् आत्माकाशान्यतरत्वाभावादित्यादावपि । न चोक्तक्रमेण साध्याभाववद्वृत्तिः हेतुता ३६

पार्थिवपरमाणौ घटत्वाभावेन पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वमिति प्रत्ययात् २ आकाशे घटत्वाभावेन आकाशत्वाभाववद्वृत्तित्वमिति प्रत्ययात् । पार्थिवपरमाणौ घटत्वाभावेन पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वं च सिद्धम्

महानसे पर्वतीयधूमेन वह्निमत्संयुक्तमितिप्रत्ययात्। × हेतुमानवच्छेदक। ननु तादृशस्वरूपतः साध्यवद्वृत्तित्वघटितस्याभावस्य अनादृशप्रतियोगिकत्वस्यैव सत्त्वादव्याप्तिरत आह। स्वेति। ८
वह्निमतः पर्वतीयधूमस्येत्यर्थः।

वच्छेदकसंबंधेन वह्निमद्वृत्तिर्यस्तदभावस्तदनवच्छेदकसंबंधेन तस्य हेतोरभावाधिकरणमिति विवक्षितत्वात्। भवति हि महानसावच्छेदेन पर्वती
यधूमस्य तादृशाभावस्तदनवच्छेदकं पर्वतीयधूमाधिकरणम्। पर्वतादृशाद्यरत्वाभावाधिकरणस्य हेतुभूतपरमाणुत्वाभावाधिक
रणस्य च पटादेः पार्थिवपरमाणुत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावानवच्छेदकत्वान्नात्राव्याप्तिरिति। यद्वा स्वाधिकरणावच्छिन्नस्वरूपभाव
त्वावच्छेदेन साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वाभाववत्त्वम्। स्वाधिकरणावच्छिन्नस्वरूपभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवद्वृ
त्तित्वकत्वं वा विवक्षितम्। परमाणुत्वाभावादौ च स्वाधिकरणीभूतघटपटावच्छिन्नस्वरूपवत्परवृत्तित्वाभावे पार्थिवपर
माणुत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावान्नाव्याप्तिः। व्यभिचारित्वस्य भागेतरस्य साध्यवद्वृत्तित्व
प्रतियोगिकत्वाभावात्। अभावत्वावच्छेदेनेति। यद्यपि उत्पत्तिकालावच्छेदेन पर्वते वह्निमद्वृत्तित्वाभावो धूमे व्याप्तिपर्व
ते उत्पत्तिकाले धूमेन वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यनुभवात्। तथापि हेत्वधिकरणमात्रावच्छिन्नहेतुस्वरूपभाव इति विवक्ष
णीयम्। प्रकृते तु महानसवृत्तित्वाभावे उत्पत्तिकालस्यापि अवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिः। यत्तु उत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमस्य
पर्वते वृत्तित्वान्नतत्कालावच्छेदेन तत्र साध्यवद्वृत्तित्वाभाव इति तन्न। घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ उत्पत्तिकालाव
च्छेदेन घटे पृथिवीत्वे तदवच्छेदेन गन्धवद्वृत्तित्वस्य संभवादव्याप्तेः तस्मात्पूर्वोक्तमेव सम्यक्। परे तु पर्वतेरूपे

ननु इदं परमाणुत्वाभाववत् परमाणुत्वाभावीयविशेषणतासंबंधेन परमाणुत्वाभा
रत आह यद्वेति। धूमघभावस्य ५

[illegible]

शि॰दी॰

वह्निमत्संयुक्तत्वं नास्तीति प्रतीतिबलात् पर्वतादेरवच्छेदकत्वं विषयीक्रियते तत्र पर्वतरूपयोरपि समवायः संबंधविधयाव
च्छेदकः अन्यथा पर्वतावृत्तिपदार्थेपि वह्निमद्वृत्तित्वाभावे पर्वतस्यावच्छेदकत्वापत्तेः। अत एवोक्तसंबंधांतरेणावर्त्तमानेसुत्त
भ इति॰ तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यदधिकरणनिष्ठहेतुतावच्छेदकसंबंधसाध्यवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वाभाव
स्तद्धेतुत्वमुक्तलक्षणार्थः महानसे पर्वतीयधूमे वह्निमद्वृत्तित्वं नास्तीति प्रतीतिबलात् पर्वतीयधूमेन वह्निमत्संयुक्तत्वा
भावेपि महानसस्यावच्छेदकत्वेन तत्र महानसपर्वतीयधूमयोः कालिकसंबंधः एव संबंधविधयावच्छेदकः ननु संयोग इति
नाव्याप्तिः व्यभिचारिण्येतु व्यभिचारनिरूपकाधिकरणसंबंधस्यैव तादृशत्वसाध्यवद्वृत्तित्वाभावस्यावच्छेदकत्वा
न्नातिव्याप्तिः शेषं दर्शितदिशावसेयमित्याहुः। ननु अस्मदादयमर्थैबोध्यत्वइत्येव मातारिक्तेश्वरेच्छैव वाच्य
त्वं मा चईश्वरे[struck] समवेता समवायिनी चेच्छात्वादेरतः कथं समवायित्वं तद्घधिकरणधर्मइत्यत आह॰ वा
च्यत्वं पचेति॰ वाच्यत्वं नेश्वरेच्छामात्रं ईश्वरं दूषयतामपि शाब्दबोधोत्स्यादिति प्रसंगाच्च॰ किंतु पदार्थानां तत्र तेन
समवेतत्वे अभावादावपि सत्वात् यत्तु वाच्यत्वं नेश्वरेच्छामात्रं घटशब्दस्यापि पटे शक्तत्वप्रसंगात्॰ किंतु घटशब्द
रणकत्वविशिष्टघटबोधविषयिकेच्छा सा चविशिष्टा न समवायिनी न वा समवेतेति॰ न चैवं केवलान्वयित्वा
नुपपत्तिः तस्य दादिवाच्यत्वस्य तथात्वादिति॰ त॰ न॰ एकस्यैव समवायस्य पटेच्छिन्याघवच्छेदेन रूपादिसंबंधतावे

दा३ किंतु विशिष्टस्यानतिरिक्तसंबंधेन वर्तनमिति भावः ३

श्रीरामायनमः

२०

दन्नसैवेछ्या घटत्वाविशिष्टाघवछेदेन घटपदसंभवादिति॰ स्वयंवक्ष्यमाणंसाधारण्यास्तलक्षणेषु प्रमेयसाध्यकेव्यधिकरणध
र्मावछिन्नाभावं दर्शयति॰ भावत्वेनेति॰ नत्रप घापिघटत्वेन वाच्यत्वाभावमादायस्ता लंप्रथमलक्षणे वाप्यत्वेन घटाभावं चा
दाय छिन्नोपवसंगतमेव॰ तथापि साध्यतावछेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावघटितसार्वभौमीयलक्षणे साधारण्याभ
मयमारभ इति भावः तत्राभाववान्॰ भाववान्प्रमेयत्वादिसत्राभावत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकाभावं दर्शयति॰ भावत्वेनेत्या
दिना॰ यद्यप्रमेयत्वावछिन्नसाध्यकेस्वसमनियताभावेप्यमतेभावत्वेनपोःभावाभावः स एवाभावत्वेन भावाभाव इति भवति
प्रमेयत्वसमनियतप्रतियोगिताक इति भावः नतु समनियताभावेक्यमते वह्निमान्धूमादित्यत्रवह्नित्वसमनियतप्रतियोगि
ताकाभावस्याप्रसिद्ध्यालक्षणव्याप्तिः घटत्वेन वह्न्यभावस्या(पि पटत्वेन घटाभावाभिन्नत्वात्॰ अत एवावछेदकावछिन्न
प्रतियोगिताकत्वेन समनैयत्यं वाच्यम्॰ तथा च कथं भावे भावत्वरूपावछेदकरूपावछिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रसंगति
रित्यरुचेरुक्तेयैवाह॰ वह्नित्वेनेति॰ ज नत्रु देवहुत्वेन किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्याप्रमेयमात्रस्यैव प्रतियोगित्वावगा
हनादिति भावः। ननु प्रमेयवान्वह्नेरित्यत्रोक्ताभावेन साधनसमानाधिकरण इत्यत आह॰ अरत्तीति॰ गगनत्वस्या
पिकास्तिकसंबंधेन घटादिवृत्तित्वादाह॰ अवृत्तिमात्रवृत्तीति॰ तथा च आदिमात्रवृत्तितानियामकसंबंधं प्रतियो
गितावछेदकतावछेदकीकृत्यतथाभावोग्राह्य इति भावः गगनत्वेन किमपि प्रमेयं नास्तीति सूचनायोक्तंगगनत्वादिन्नेति ॥

यद्यपि पटाछ्दन्नेन वह्न्यभावः घटत्वेन प्रमाभावो ग्राह्यत्वेन प्रासंगे पत्समाप्तातिएकावछेदकाव
छेदेन तथापि एकावछिन्नरूपाभावछेदकतावछेदकं घटपदवछेदकमित्यादि बोध्यम् ६

अभयत्रापिस्व शब्देन प्रतियोगिता नामाख्या २

ननु कृपयोस्याप्रमेयमात्रस्य प्रतियोगितावगाहनेन सर्वज्ञनसिद्धं तथात्वेपि वा प्रमेयत्वानवाच्यत्वादिरूपाद्यो महिद्विवह द्रव्यादिना धर्म
मीवच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावस मुक्ताधिकरण प्रसिद्धा व्याप्तिभयेन त्वं भून ष्टत्तिस्व समानाधिकरणधर्मानेवच्छिन्न प्रतियो
गिताया: साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वंविवक्षणीयम् तथा च कुचमेव विधाभावमादायलक्षणगमनेमत आह विरुद्धेति
धर्मत्वपदं तो भयोरपि नास्ति कसंबंधेन सामानाधिकरण्यस्यादाह विरुद्धेति विरोधिता नियामकसमवायादि प्रति
योगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वप्रापकम् इदमुपलक्षणं घटत्वादिकं मातिसंयोगेन मेयसामान्याद्यतीतितेन संबंधेन
दराध वच्छिन्न प्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावोपि बोद्धव्य:) पारिभाषिकमेवेत्येव काश्लयोगानादरःत्स्वचितः)
पादिति पसर्दहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न हेतुपरम् तेनायमात्मा धटान्यत्वेसत्यामधटसंयोगादित्यत्र हेतुसमाना
धिकरणस्यात्मत्वाभावस्य स्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न हेत्वधिकरणप्रसिद्धावपि नाव्याप्ति: । न बद्धा
नादिरूतेआत्मत्वाभावस्यापि स्वाश्रयसमवायादिसंबंधेनासत्त्वनिवात स्वविशिष्टहेत्वधिकरणस्य नाप्रसि
द्धिरिति वाच्यम् विशिष्टप्रतीतिनियामककविशेषस्यैव संबंधत्वेन नवीनेसंबंधेनात्मत्वाभावविशिष्टधीरिति
अतएव स्फटिकादिभिन्नेनोहित्यसन्नापिस्वाश्रयत्वेपोगेन संबंधः । किंतु स्फटिकादावेवेति एतेनेककालीनत्वे
कज्ञानविषयत्वादिनासंबंधेनसर्वस्यैवसर्वत्रसंबद्धत्वात् यत्समानाधिकरणाद्यस्यैवेयर्थ्यमित्यपि प्रयुक्तम्।

श्रीरामायनम:

३८

स्य२

विकल्पत्वविशेषिणाख्यात्मकाप

(78)

नच यत्समानाधिकरणं स च साध्यसमानाधिकरण इति कथं नोच्यताम्· सत्तावानात्मत्वात् प्रमेयवानात्मत्वादित्यादौ गुण
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य समवायावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य च तादृशस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या व्याप्तिरिति
तन्नोक्तम्· अत्र साध्यनिष्ठव्याप्यतासंबंधसामान्येन बाध्या· नच समवायेन ज्ञानं साध्यं द्रव्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः वि
षयतया तस्य केवलान्वयित्वेन केवलान्वयिनिष्ठप्रतियोगिताया एव तद्व्यापकतावच्छेदकत्वेन तादृशाभावस्य प्रतियो
गिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यम्· प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यनिष्ठाया व्या
प्यतायाः निरूपितव्यापकतावच्छेदकपावत्संबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यावश्यं विवक्षणीयत्वेनैतेनातिप्रसंगा
त्· समवायेन ज्ञानव्यापकस्य ज्ञानादेरभावस्य समवायेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्·
यदि च संयोगसमवायसाधारणसंबंधत्वं नैकमन्यतमत्वेन तादृशसंबंधानां प्रवेशे गौरवम्· यत्किंचित्संबंधेन सा
ध्यनिष्ठव्याप्यताभिधाने चायं ज्ञानादिस्तु कालिकसंबंधेनात्म[illegible]त्वस्य व्यापकं जन्यमात्रकालान्यतरत्वं तदभा
वस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगिनः समवायेनात्मत्व निष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकसंबंधाप्रसिद्ध्याऽव्या
प्तिरिति समधीयते· तत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकताबोध्या· एवं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
साध्यवद्भिन्नत्वाभावप्रतियोगितानवच्छेदकापदाभावप्रतियोगितातादृशाभावदस्यार्थः । तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट

77

ख १

६ भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाप्रसिद्धेर्ग्रहणयस्य साध्यवन्निष्ठासमानाधिकरणभिन्नत्वेन तदर्थः व्यापकस्य संबंधविशेषावच्छिन्नतया येन संबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न

मानामानज्ञातेरित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य तादृशस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाभावादिति व्याप्तिः। धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु धूमाभावप्रतियोगितायाः स्वरूपसंबंधावच्छिन्नत्वात् तद्घ्राणि स्वरूपायाः धूमव्यापकतानवच्छेदकत्वेऽपि योगोत्क्रान्त्यत्वात्वे त्वं व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगिताया एवं तथात्वात्॥ अयोगोलकान्यत्वाभावादेः प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादेव नातिव्याप्तिः। वह्निमान् धूमादित्यादौ च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयः। घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावप्रतियोगित्वेन पर्यवसानाभावात् आदिक्रमेण प्रतियोगितामादाय वैयधिकरण्यं तथा साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिव्यधिकरणत्वे देयम्॥ तदर्थश्च न प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वम्॥ गोत्वत्वेन गोत्वाभावादेरपि गोत्वेन किमपि प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावसमनैयत्येन तदप्रसक्तेः तथा प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः। नापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणभिन्नस्य साध्यवन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकाप्रतियोगितासरव्यापकताघटकसंबंधो वाच्यः तथा च संयोगेन द्रव्यत्वमपि वह्निव्यापकं स्यात्॥ वह्निमन्निष्ठस्य संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य तेन संबंधेन द्रव्यत्वाधिकरणप्रसिद्ध्या प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावात्॥ तथा च तेन संबंधेन द्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावादसंभव इति॥ न च स

श्री रामायनमः

२९

(78)

संयोगादेरपि ५

योगेनस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणं यद्यत् तत्तद्भिन्नत्वं संयोगेन द्रव्यत्वाभावे वर्तत एवेति वाच्यम् ।
संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्यापि घटत्वेन वह्न्यभावाभिन्नतया घटत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् । न
चैवं संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्यापि वाह्नरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वासंभव इति वाच्यम् । एवमपि स्वाभावान्
जातेरिव [illegible] संयोगेन द्रव्यत्वादेर्व्यापकत्वेन तदभावस्य गुणादेरधिकरणे संयोगेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावाद्व्याप्तेः व्यापकत्वाभिमतस्य तेन संबंधेन [illegible] विवक्षणे [illegible] प्रतिव्याप
कतया गुणादौ तदभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् समवायेन जातेरिव व्याप्तेरपरिहारात् । न स्वा

व्यापकतावच्छेदकसंबंधे

यत्संबंधसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसाध्यवत् [illegible] त्यनुयोगिकत्वोभया
भावः तत्प्रतियोगितावच्छेदकाभिन्नाया येन संबंधेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणं निरुक्तसा
ध्याधिकरणं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकाभिन्ना तेन संबंधेन [illegible] प्रतियोगितासा तेन संबंधेन व्या
पकतावच्छेदिका । वस्तुतस्तु । निरुक्तसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः येन संबंधावच्छिन्नायाः सामानाधिकरण्येना
नवच्छेदकतया प्रतियोगितात्मा तेन संबंधेन तत्वेति वाच्यम् । साध्यवन्निष्ठत्वं चाभावस्य देशिकविशेषणतान्यायेन
विशेषणे ।

तथा६

रणतद्रूपयन्यतरत्वादित्यादौ अपि जाराधिकरणे तत्सदान्यत्वादेरभावस्य कालिकसंबंधेन घटत्वावच्छिन्ने तत्सदान्यत्व
स्य घटत्वव्यापकत्वक्षतिः अवच्छेदकत्वं च अवच्छेदकत्वावच्छिन्नावच्छेदकभेदः तेन अवच्छेदकत्वे न घटादिनिष्ठप्रतियो
गितायां घटादिभेदवत्त्वेपि न क्षतिः न च घटत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रतियोगितया द्रव्यत्वबुद्धौ न स्तद्रागैतिप्रतीतिसि
द्धाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनैव अवच्छेदकत्वात् तादृशप्रतियोगितानां च घटव्यापकतावच्छेदकत्वापि
त्तिवारणम् अवच्छेदकपदेन अवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षणात् तादृशपर्याप्तिश्च न प्रकृतप्रतियोगिता
यां अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नद्रव्यत्ववति तदभावप्रत्ययप्रसंगात् किंतु तत्प्रतियोगिता
यां द्रव्यत्वघटत्वोभयत्वस्यैवेति ध्येयम् यथा चैतस्य विशिष्टपदं न व्यर्थं तत्रैव प्रपंचयिष्यते यावत्सदाविभाअति
व्याप्तेरेवभव[illegible]तिना [illegible] व्याप्तिर्वितिप्रदर्शयितुमाह सर्वमिति सर्वत्रस्वाधिकरणावच्छेदेन तथा
च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनैवस्य व्याप्यस्त्वं प्रदर्शितमिति भावः तथात्वात् प्रतियोगिसमानाधिक
रणत्वात् ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावः साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताका
भावो वा कथं नोक्तः इत्यत आह अत एवेति निरुक्ताभावे यावत्त्वविशेषणदानादेव ननु भूतलं बहिरिंद्रिय

श्रीरामाय नमः

४०

रसंभवो४

ज्ञानत्व सजातीयविशेषगुणवत्वं तस्य च उत्पत्तिकाले घटादावभावात्. प्रतियोगि व्यधिकरणत्वविशिष्टं साध्यव्यापकत्वं न संभवतीत्यत आह. मनोन्यत्वे ति.
केचित्तु साध्याप्रतियोगिकमभावमादायापि नातिव्याप्तिरिति केमुतिकन्यायेनाह. मनोन्यत्वे त्यादि. गोत्वाभावस्य साध्याभावे त्यनेनैवैव वारणादाह. न तत्सा

ऽऽगोत्वाभावस्य च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्या

वात् अव्याप्तिरित्यर्थः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिकेत्युक्तावपि न चातिव्याप्तिः प्रमेयत्वादिनावच्छिन्नव्यापकत्वात्. न च यत्प्रतियोगि
तानां प्रमेयत्वादिना व्यापकतावच्छेदकसमर्पिताहदृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्वाभावस्य तेनापि रूपेण संभवादिति. वह्निमान् धूमादित्यत्र व
रमान् क्रियाद्यभावाभावस्य धूमाधिकरणमहाकालवृत्तेर्निरुक्तरूपशालिनः वरमक्रियोधात्सक्तस्य परमाणुमहाकालादेः संयोगे न धूमाधिकरणत्व

जन्यकालवृत्तित्वेनैव निर्वाहे महाकालवृत्तित्वे प्रमाणाभावादाह॰ ५

घ २ अव्याप्तेरसंभवात् ।

शि॰ री॰ म॰

संभवे स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वसंभवात् आत्मत्वे साध्ये इत्युक्तम् । न च परमाण्वादिकं न संयोगेन धूमा
धिकरणं तत्र संयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वादिति वाच्यम् । परमाणौ धूम इत्यानुमानिकप्रतीतिसत्त्वा[illegible]त् । न चानुमानमप्रयोजकमिति वाच्यम् ।
तथाप्यव्याप्तेरनिरासेन तद्वारकविशेषणदानानौचित्यादिति । केचित्तु अत्र साध्याभावस्याव्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वसत्त्वा
न्नो व्याप्तिमादाय संभवतीति आत्मत्वे साध्ये इत्युक्तमित्याहुः । ननु सुखानामसमहाकालान्यतरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः सर्वेषा[illegible]मेव तत्तो
द्दशाभावानां स्वविशिष्टहेत्वधिकरणे तत्तन्महाकालावच्छेदेन [illegible] कालिकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । न चात्म
नोऽपि तादात्म्येन सुखव्यापकतया आत्माभावस्यापि तादृशत्वात्तस्य च काले आत्मसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
आत्मनोऽपि काले वृत्त्यनियामकसंबंधेन सत्त्वात् । अन्यथा आत्मादीनां सदातनत्वकारणत्वादिकं न स्यात्तस्य कालवृत्तित्वघटितत्वात् । एवमपि
सुखधानान्यतरत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः अत्र घटत्वे संयोगेनर्जुत्वेऽवच्छिन्नत्व इत्यत आह — दृष्टान्तरेऽपीति । साध्यतावच्छेदकसंबंधेन सा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकसंबंधप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकसंबंधयोरैक्यविवक्ष
येत्यर्थः तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगत्वकालिकान्यतराभावादेरपि संबंधसामान्येन धूमनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकसं
बंधसामान्येन प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः । एवं यत्किंचित्संबंधावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकेन कालिका

घ ५

श्रीरामाय नमः

धूमवान् २

पर्वतविलक्षणापन्न ३

९३ ५६

व्याप्यता ... पित ३ ता १ पत्र ५

दिसंबंधेनवास्यविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तिप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वे ऽपि नाव्याप्तिः न वा विशिष्टसत्तावान् गुणत्वादि
साध्ये विशिष्ट ▇▇▇▇ सत्ताव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यत्वाभावस्य कालिकसंबंधेन हेतुसमानाधिकरणस्य
प्रतियोगि निद्रव्यत्वे शुद्धसत्तानिष्ठ्याः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकाविशिष्ट
साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाः ये ये भावाः तेन तेन संबंधेन ▇▇▇▇
प्रतियोगिसमानाधिकरणान्यसाधर्थात् व्यापकतावच्छेदकत्वेन न संबंधांशनिवेश इति। ▇▇▇▇ पत्संबंधेति करणाच्च इदमीश्वरज्ञानमी
श्वरसविषयकत्वादि। तत्र व्यभिचाराधिकरणीभूते द्रव्यत्वादौ विषयितया दैशिकविशेषणतया च ईश्वरज्ञानत्वव्यापकत्वेन तदभा
वस्य द्वाभ्यां व्यापकतावच्छेदकविषयितया प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये ऽपि दैशिकविशेषणतया तथात्वान्नातिव्याप्तिरिति। ▇▇▇▇
साध्यतावच्छेदकसंबंधेन व्यापकतायां तेनैव संबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्युक्तौ च सर्वत्रगाम्यसाध्याभावस्याप्रतियोगितन्ध्यविरोधः। यत्र
महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वं कालिकतया साध्यं कालत्वं हेतुः तत्र तादृशाभावानां कालिकसंबंधेन महाकाले प्रतियोगिसामाना
धिकरण्यादव्याप्तिः ▇▇▇▇ अस्मिन् वृक्षायां तु महाकालान्यत्वस्य दैशिकतया साध्यव्यापकत्वात्। तदभावस्य तेन संबंधेन महा
काले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नाव्याप्तिरिति। वस्तुतस्तु। महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वमपि महाकाले कालिकतया
वर्तत इति व्यवस्थापयिष्यते। तथापि एतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान् सत्त्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां उक्तक्रमेणातिव्याप्तिदुष्ट
न तु सर्वत्रैव लाघुत्वं तस्य घटभावकान्प्रमेयत्वादित्यादौ स्वरूपसंबंधेन साध्यतायामतिव्याप्तिपरत्वान्न विरोधः ५

अस्मान् ४ पि४

शि॰ दी॰

व्या॰ केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन व्यापकता[illegible]नैव [illegible] प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम्॰ समवायेन वह्निव्यापकतावच्छेद
कप्रतियोगिताकस्यापि संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन संयोगेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याद[illegible] व्याप्तिरतः तेन
संबंधेन व्यापकत्वमुक्तम्॰ न चेदं वाच्यं प्रमेयत्वादित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताक
स्याभावस्याप्रसिद्धेः। अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्वीकारे मानाभावेन घटत्वेन वाच्यत्वाभाव
भावस्यातथात्वादिति वाच्यम्॰ वाच्यत्वघटत्वोभयाभावस्य घटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्य वा तादृशस्य प्रसिद्धेरि
ति॰ न चैवं अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनैव लक्षणसमन्वये प्रतियोग्यवृत्तिभिन्नत्वादेरवतारणं न स्यादिति वाच्यम्॰ व्या
पकतालक्षणे अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यादिविशेषणस्य तदभ्युपगमं विना तेन वैयर्थ्या
पत्त्या प्रतियोग्यवृत्तिभिन्नत्वादेरवतारस्योभयसमाधेयत्वादिति॰ वस्तुतस्तु अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगि
तावच्छेदकसंबंधोऽनुभवबलादास्थीयते कथमन्यथा घटे पटत्वभ्रमदशायां पटत्वविशिष्टघटसंयुक्तत्वेन यदा भूतलं प्रती
यते तदा भूतले पटत्वेन घटो नास्तीति धीः संयोगेन न भवति भवति च समवायेनेत्युपपद्यत इति॰ अत एव प्रमेयत्वेन वाच्यत्वं श्रीरामाय नमः ४२
नास्तीति अभावस्यापि प्रमाविषयत्वीयस्वरूपसंबंधावच्छिन्नतया द्वितीयलक्षणस्यापि संमतिः अन्यथा विशिष्टवाच्यत्वा

थ्र२ तें३

भावभार्दयपूर्वे [illegible] लक्षणे पादानेविद्धतीयलक्षणस्याप्रतीकारादित्याहुः परे तु विशेषणताविशेषेण व्यापकतानैनैव प्रतियोगिसामानाधि
करण्यं विशेषणताविशेषभ्याभावीयः प्रमाविषयत्वीयोर्ध्वः अभिचारणिव्यभिचारनिरूपणाधिकरणं यन्न तद्न्यत्वस्य तत्प्रकारकप्रमा
विषयत्वीयस्याभावमादायनातिव्याप्तिः अव्याप्यवृत्तिप्रमाविषयत्वे अव्याप्यवृत्तेनैव तौ न स्वविशिष्टपदवैयर्थ्यम् संतावान्तर्गतेरित्या
दौ सत्ताप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टस्याभावे हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावाद्धानत्यदि
त्याहुः ॥ ननु रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वादित्यत्र प्राचीनमते विरुद्धे ऽतिव्याप्तिः पृथिवीत्वसत्त्वादेः स्वमते रूपसामान्याभावाव्यापकत्वात् तद
भावमादायातिव्याप्तिवारणासंभवात् अतस्तत्रासलक्ष्यत्वाभावमुपपादयति रूपेति केचित्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावेऽस्तु केऽभू
तत्वम् नेत्युभयथान् मूर्त्तत्वादित्यत्रैव रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वादित्यत्रापि अव्याप्तिः स्यात् रूपसामान्याभावाभावस्यरूप
स्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्रूपविशेषप्रागभावध्वंसादिरूपसमानाधिकरणत्वात् अतस्तदेव किंञ्चोद्धृतं तस्य लक्ष्यत्वमे
वाह रूपेतीतिव्याचक्षुः ॥ अविनश्यदवस्थरूपस्यैव रूपप्रतिबंधकत्वोपगमे रूपनाशोत्पत्तिकालावच्छेदेनैवोत्तरूपोत्पादात् तत्र च्छिकाले
परमाणौ रूपसामान्याभावासंभवादाह प्रलयइति महाप्रलयइत्यर्थः ॥ परमाणौ पार्थिवपरमाणौ तत्सत्त्वात् रूपसामान्याभाव
सत्त्वात् प्रतियोगिवदितिषष्ठीसमर्थावृत्तिः तद्ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिध्वंसप्रागभावयोः ननु प्रलये रूपसामान्याभाव
सत्वेमानाभावः प्रत्यक्षस्यासंभवात् अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् प्रसुतध्वंसप्रागभाव प्रतियोगिकालरिक्तात्यंताभावकल्पनागौरव

त्५ प्रतियोगि५ ति० र४

शि॰ टी॰

पा३ भा१५

प्रतिकूलतर्कसत्त्वात्स्वं एवमुत्पत्तिकालावच्छेदेन तस्य क्षेमानाभावः प्रत्यक्षस्येन्द्रियसंयुक्तविशेषणताविरहेणासंभवात्॰ न च कपालसमवे
तरूपादेरभावप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणताया हेतुत्वमवहाय॰ तस्याश्चोत्पत्तिकालावच्छेदे घटेऽपि सत्त्वमिति वाच्यम्॰ द्रव्य
स्याभावप्रत्यक्षे संयुक्तविशेषणताया अपि आत्मवृत्त्यभावस्य ले हेतुत्वेन विनिगमनाविरहेणोभयहेतुतायामपि प्रकृतानुपपत्तेरित्याश
यः॰ अत एवेति॰ ध्वंसप्रागभावयोरन्यतराभावाविरोधित्वेनाभावादेवेत्यर्थः। अंतरा श्यामे पूर्वापरकाले रक्तमध्ये श्यामदशाया
मित्यर्थः। ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यत्वमतेऽपि यत्किंचित्‌विशेषप्रागभाववत्त्वं किंचित्‌विशेषध्वंसवत्त्वं तदसंभव इत्यस्य सूचनार्थं
अंतराश्याम इत्यनुधावनम्॰ एव। रक्तरूपं नास्तीति प्रत्ययः। ध्वंसादीति॰ आदिना तत्प्रागभावपरिग्रहः पूर्वापरेति॰ पूर्वरक्तिमध्वं
सवति अपररक्त प्रागभाववतीत्यर्थः तथा प्रत्यय इति॰ रक्तरूपं नास्तीति विलक्षणविषयताशालिप्रत्यय इत्यर्थः न च तत्र रक्तरूपवत्ता
ज्ञानमेव प्रतिबंधकं तदसत्त्वे जायमानायाः प्रतीतेः प्रमात्वापातात्॰ न च रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं ध्वंसस्याव्याप्यवृत्तीति र
क्तदशायां ध्वंसे तदसत्त्वादेव न तथाप्रतीतिरिति वाच्यम्॰ प्रागभाव एव तदव्याप्यवृत्तित्वे किं न स्यादित्यत्र विनिगमकाभावात्॰ न चो
भयत्रैव तदस्तु तथा च ध्वंसप्रागभावसमनियतस्य श्यामादिध्वंसप्रागभावादीनामपि विनिगमनाविरहेण तत्त्वकल्पनापत्तेः॰ तथा
च अंतरान्तराध्वंसप्रागभावादीनां रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तदव्याप्यवृत्तित्वस्यांतराश्यामे रक्तरूपं नास्तीति प्रतीतेरभेद

स३

श्रीरामाय नमः

ध्वंसादिविषयत्वस्य च कन्यभामपेक्ष्य रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यंताभावस्येवोत राश्यामादोसंबंधः कल्पनेलाघवादिस्येतन्न
च नापाप्युक्तं अंतराश्याम इति॰ स्वविशिष्टतियत्राभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यंगात्वं नवेव स्वंतादिशिष्टं यहेतुतावच्छेदकसंबंध
त्वेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणं तदवच्छेदेन साध्यः। तेन वाहुमानरधूमादिस्यो दैकालिकसंबंधेन धूमाधिकरणक्रियायावद्
दिनघटत्वेन द्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेपि न क्षतिः न वैद्रव्यं विशिष्टसत्तादिस्य वेधरहजित्वविशिष्ट
द्रव्यत्वाभावस्य घटत्वेन द्रव्यत्वाभावस्य च निरुक्तरूपशालिनः स्वविशिष्टसत्ताधिकरणे गुणादौ द्रव्यत्वरूपप्रतियोगिसामा
नाधिकरण्याभावेपि न क्षतिः धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमाधिकरणयावद्वैसा [illegible] नं नरंवनुमधिकरणेत्यजितसंभावनापो
वस्य धूमाधिकरणध्वंसस्य कालिकत्वपादधिकरणं देशिकत्वपाचं तदन्यतरत्वावच्छिन्नभेदस्य देशिकत्वपा धूमव्यापकस्य
अभावे चरमधूमाधिकरणध्वंसात्मके व्यापकताघटकदैशिकतयाप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावाभावादतिव्याप्तिः सं
भवतीति तु पेक्षा ह्नौ त्यजति॰ पर्वता [illegible] देः कालोपाधित्वात् कार्येऽप्योगोले नैत्य साध्याभावस्य पदैर्निष्ठ [illegible] नजाति
व्याप्तिर्न संभवतीति तत्योक्तौ निविक्षिते सवेव साध्यताकालिकसंबंधेन गोः साध्यतापांत व्यापकतावच्छेदकरूपावह्नि [illegible] भाव
माधाति नातिव्याप्तिधारणसंभवत्येतत्र दर्शनायतेन रूपेण साध्यतामाह जन्यद्रव्यत्वेति व्यभिचारित्वसंपादनाय जन्य इति॰

पदाधिकरणं ५

सि॰टी॰

संबंधेन च भावेवावच्छेदकानुसरणात् विरोधितानियामकं

नइति॰ गवादिमति काले गवाद्यनधिकरणधर्म्यवच्छेदेन गवादेरभावस्य च भावप्रयोजनम्॰ दैशिकतयाप्रतियोगिनोऽधिकरणे देशे दे
शिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकतयावच्छेदकतयाऽकालिकतया प्रतियोग्यनधिकरणकालस्यैव कालिकतया प्रतियोगिनोऽधि
करणे काले कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकतया प्रतियोग्यनधिकरणदेशस्यावच्छेदकत्वादिह इदानीं गौर्ना
स्तीति प्रत्ययात्॰ न च तस्यैतत्कालावच्छेदेनैतद्देशे गवाभावसत्ताभावो विषयः पद्देशे दैशिकतयावच्छिन्नगोत्वाचित्त्वप्रत्ययात्त
द्दैशिकतया गवाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तत्कालावच्छेदेन कल्पनादिति॰ यत्तु प्रतियोगिनोऽधिकरणे काले कालिकसं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कालिकतयावच्छेदेन प्रतियोग्यनधिकरणदेशोऽवच्छेदक इति॰ तन्तुच्छम्॰ विरोधितानियामक
स्याभावस्य दैशिकविशेषणताविशेषस्य अन्यथा प्रागुक्तयुक्तिभूतले घटाभावस्य कालिकतयावच्छेदकत्वापि भवच्छेदकसंबंधा
दिति॰ साध्यव्यापकचरमध्वंसप्रतियोगिकाभावाभावस्य चरमध्वंसात्मकस्य तदभावस्य च दैशिकत्वे प्रतियोगिसामानाधि
करण्याभावात् आह॰ महाकालेवेति॰ तादृशध्वंसस्य महाकाले कालिकसंबंधेनावच्छेदकत्वेनाभावस्य च तत्संबंधविशेषेण विशेषेण विव
क्षितइति भावः॰ परे तु अभावस्य दैशिकविशेषणतयावच्छिन्नत्वविवक्षायामपि प्रतयावच्छिन्नस्वरूपेण साध्यतायामतिव्याप्तिः न
च वृद्धिकाभावस्य प्रत्ययमात्रत्वेन प्रत्ययात्मकतया स्वप्रतियोग्यनधिकरणे पदे दैशिकतयावच्छेदेन च प्रत्ययावच्छेदेन कालिकतया भा

श्रीरामाय नमः

८८

88

वस्याकाशादिवृत्तेः नवं प्रसज्यात्मकत्वमितियावत्‌ । प्रलयभेदस्यापि प्रसज्यात्मकतया विशेषणतयातदभावस्य प्रलयमात्रवृत्त्यात्‌ ।
अतएव दैशिकविशेषणताकालिकविशेषणतादिसाधारणसंबंधत्वस्यैकस्याभावादन्यतमत्वस्य प्रवेशे वातिगौरवात्‌ । अ
भावस्य दैशिकविशेषणतैव निवेशनीयेत्यभिप्रेत्य प्रलयमात्रव्यभिचाराधिकरणं प्रतियादधिप्रसज्यात्मकत्वेन साध्यं नि
दिष्टवान्‌ पूर्वसाध्यरूपं कालिकेन घटस्तु दैशिकविशेषणताविशेषणे वेति । न च प्रलयात्मकत्वाभावाभावोऽप्रलयात्मकत्वा
अन्यथा तस्य घटत्वस्यादिधर्मस्वरूपतयाऽऽत्माद्यवृत्तेरपि प्रलयात्मत्वाभावप्रसङ्गादिति वाच्यम्‌ । स्वरूप
तत्तस्य आत्मादौ वृत्तावपि प्रलयाभावत्वाभावत्वविशिष्टस्य तस्मिन्नेव वृत्तेः प्रतीतिवलेन तथैव कल्पनात्‌ । अन्यथा तत्स्या
तिरिक्तत्वे तु तदन्यत्वाभावस्यापि तथात्वादनवस्थापत्तेः । अत एव बौद्धधिक्कारेऽभावाधिकरणकाभावप्रसंगेऽनवस्था
चक्रकान्योन्याश्रयापेक्षया आत्माश्रयस्यैव लघुत्वात्स एव दीधितिकृतास्वीकृत इत्याहुः । संयोगसामान्याभावस्य द्रव्ये
प्राचान्मीकारादाह - यथेति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितं संयोगाभावस्यापि संयोगाभावव्यापकत्वं तन्निरुक्तम्‌ । प्रति
योगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतायामपि संयोगाभावव्यापकस्याकाशाभावस्याभावे आकाशे एवं प्रमेयसामान्य
स्य समवायेनाभावे ऽमेयत्वस्य भेदेपि हेतुव्यधिकरणवद्देन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्‌ । एवं सत्तानन्तरगतेत्य

शि॰ दी॰

यसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य कालिकतयानित्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य कालिकतयापि हेतुसमानाधिकरणस्य हेत्वधि
करणीभूतनित्यद्रव्यगुणयोरवृत्तेः स्वविशिष्टपदमिति। अत एवेके कपिसंयोगादीति। केचित्तु व्यापकतायाम् अभावस्य वृ
त्तिता अभावीयस्वरूपसंबंधेनैव विवक्षिता। सा च न भावाभावसाधारणी। तथा च संयोगाभावसमानाधिकरणः येघट
भावाद् य एव तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमेव कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगित्वम्। कपिसंयोगस्यापि संसर्गेण कपिसंयो
गाभावासामानाधिकरण्यात्। यथाश्रुतमेव ग्रन्थः साधुः। न चैवं घटत्वात्यन्ताभावस्यापि कपिसंयोगाभावप्रमेयत्वादिव्या
पकतया तदभावस्य घटत्वादेः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तेन घटत्वाभावात्मकप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् लक्षणसंभव इ
ति वाच्यम्। घटत्वाभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्याभावप्रतियोगितयातिरिक्तस्य घटत्वसमनियततया घटत्वाभावादे
रपितप्रतियोगित्वेन व्यापकत्वाभावात् संयोगाभावप्रकारकप्रमा[illegible]। विषयत्वं च संयोगाभाववन्ना
व्याप्यवृत्तीति। तदभावस्य न संयोगेन समनैयत्यमिति संयोगाभावो न तत्प्रतियोगीति न तस्य व्यापकत्वक्षतिरित्याहुः। ननु धूमा
भावे वह्निजन्यविषयतात्वाभावो नास्तीति धूमाभावेनैव क्रियते अभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणातिरिक्ताभावान
भ्युपगमात्। तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमाभावस्य गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणस्य स्वविशि

श्रीरामाय नमः

विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनसत्त्वात् न चघटावच्छापकताघटकमध्यनिविष्टसंयोगेनात्यन्ताभावाप्रसिद्ध्यातिप्रसंगः धूमाभावेऽजलवह्नित्वविशि
ष्टगोत्वाभावसंयोग्यन्तरत्वास्तीतिप्रतीतिबलात्संयोगिसामान्यस्यैवप्रतियोगित्वेनतस्यापिसंभवात् एवमपिअयोगोलकान्य
त्वाभावस्यापिउक्तरूपेणगोत्वाभावादितिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमतआह जलादित्यादीति जलादिपदमिति पद्यपि धू
माभावत्वरूपत्वेपतदभावस्यजलादौ एतदभावत्वेनवह्नित्वं किंतु धूमाभावत्वेनैवन्यथाघटत्वंताभावेघटोनास्तीतिबुद्धेरनति
रिक्ताभावविषयत्वमतेघटत्वंताभावस्यैवघटत्वेनाभावतयापटवतिघटाभावेनयानव्याप्तिः किंतु घटत्वंताभावतयेतिप्र
मतिप्रसंगः तथातावद्दूरकत्वानेगौरवात् अत्र रूपत्वस्य जलत्वाभावस्यैव एतदभावत्वं लक्ष्यत्वेनात्वाद्यादितिभावः ननु त
थापिधूमवान्वह्नेरित्यादावतिप्रसंगः धूमवह्नित्वविशिष्टगोत्वाभावसंयोग्यन्यतराभावस्यधूमत्वेनप्रमेयसामान्या
भावस्यधूमाभावाभिन्नतयाधूमवह्नित्वेनप्रमेयसामान्याभावस्यायोगोलकान्यत्वाभावाभिन्नतयाधूमवह्नित्वे
नप्रमेयसामान्याभावस्यचधूमवद्भेदाभिन्नतयातेषांचव्यापकताघटकनञ्संबंधेनस्वविशिष्टहेत्वधिकरणवच्छेदे
नयत्किंचित्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् न च व्यापकतावच्छेदिकायाप्रतियोगिताप्रत्येकंतत्तदाश्रयप्रति
योगिसामानाधिकरण्यमुक्तम् प्रकृतेचायोगोलकान्यत्वाभावविद्ध्याप्रतियोगिनादेरपितथात्वात्तत्तदाश्रयायो

योस्यान्यत्वासामानाधिकरण्यान्नातिव्याप्तिरतिया व्यर्थम्। एवं सति जलत्वजातित्वविशिष्टेत्यादिग्रन्थविरोधात्। अभावे साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यात्। गोत्वाभावादेरपि गोत्वत्वेन प्रमेयत्वाभावाभिन्नतया तद्ध्वंसादेरपि तद्ध्वंसका
लावच्छेदेन तन्नध्वंसवद्वृत्तित्वेन प्रमेयाभावाभिन्नतया तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यसंभवादतस्समनियता
भावभेदाभिप्रायेणैव प्रथमलक्षणमुक्तम्। असमनियताभावाभिप्रायेण लक्षणान्तरमाह। यत्सामानाधिकरण्यमिति।
तभावत्वातिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वा व्यर्थम्। तथा चासंभवः। वह्निमान् धू
मात् सत्तावान् जातेरित्यादौ जलत्वजातित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य च तादृशत्वविशि
ष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरण्यादतो व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्ने
त्यादि। जलत्वजातित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य वह्नित्वावच्छिन्नं प्रतिगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य च सत्तात्वावच्छिन्नं प्र
ति व्यापकतानवच्छेदकत्वान्न तदवच्छिन्नाभावमादाय दोषः। ननु वह्नित्वेन द्रव्यत्वाभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादतिव्याप्तिरतः व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति। तदसत् न व्यभावस्य हेत्वधि
करणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरतः व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति। तदसत्।

श्रीरामाय नमः

प्रतियोगित्वं ।

नचप्रतियोगिवत्ते ध्वंसप्रागभावयोरप्यसंताभावविरोधित्वं मानाभावात्· अतएवोत्तरनाशपामेरकं रूपं नास्तीतिप्रत्ययः न चैष रासि
मद्ध्वंसाधवगाही पूर्वापरशक्रमध्वंसप्रागभाववतिरक्तेपि तथाप्रत्ययप्रसंगात्· तत्समानाधिकरण्यं च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन वो
ध्यम्· तेन गोत्वजन्यद्रव्यत्वप्रत्यक्षत्वव्यावृत्तित्वादिना गवादेरभावस्य गवाधनधिकरणधर्म्यवच्छेदेन तद्वृत्तिमत्ते माहाकाले वाय्य
नागपियत्तगोसंतत्ताणोः पत्रकास्तत्वं तत्र जन्यं द्रव्यं प्रत्यक्षजातिर्वित्यादौ गतिप्रसंगः। हेतुमतिप्रत्येपे तत्सामानाधिकरण्य
भावात्· स्वविशिष्टेति विशेषणात् रक्तकपिसंयोगाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ संयोगाघ्यासकस्य साध्याभावस्य सकलसं
हेत्वधिकरणवृत्तित्वेपि नाव्याप्तिः ज्ञेयत्वादिव्यतिरेकित्वविषयको साध्यभावस्याभावस्तु ज्ञेयसाध्यभावो नतु धूमाघभावः जम्बा
तावपि तत्तभावप्रत्ययप्रसंगात्· पत्समानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति
योगिताकानां यावदभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं न त्वम्। ज्ञेयत्वादिना वा व्यत्वादीनामभा
वः सुलभ एवेति· शेषं दर्शितदिशावसेयमत आह· प्रतियोगिपदव्यवच्छेद्यं निरस्तेति। केचित्तु व्याप्यत्वे हेतुसमानाधिकर
णस्य साध्याभावस्य प्रतियोगितायाः अनवच्छेदकम्। हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वा
अभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं वा यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्या

न्याय

मरीचिव्याप्ति सार

भवानन्द कृत

११९८

४६ पत्र

[OrderDescription]
,CREATED=15.10.20 12:29
,TRANSFERRED=2020/10/15 at 12:40:31
,PAGES=94
,TYPE=STD
,NAME=S0004011
,Book Name=M-915-MANIDIDHITISAR
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,